

398(47.925)
m- -52

925)

Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԱՐՁԱԿ Բ. ԵՒ ՔԵՑՈՒՑՆԼՈՒ

Արտատպուած «Ապագայ» շաբաթաթերթին
սրբագրութիւններով եւ յաւելումներով

1939

398/47.925
Պ-52

ԱՐՇԱԿ Բ. ԷԻ ՔԵՌՈՌՈՂԼՈՒ

398(47.925)

7-52

Լ. Կ. Բաճարապետ
Արտիստական
Քննչական

Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ՔԵՍՈՒՅՆԼՈՒ

27450-00

Imp. «Artistique»- 42, rue de la Jonquière, Paris (17°)

Գեղ. Տպարան և Մաթիկան

1938

57470-66

ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ՔԵՌՈՒՐԼՈՒ

Վերջին յիսնամեակին Փոքրորա -
կան ուսումնասիրություններն էլ հե-
տեւի որ կարգ մը ժողովրդական զը-
րոյցներու հիմնական նիւթերուն (Քէ-
մա) հայրենիքը եւ ժողովրդականու-
թեան մեծագոյն շրջանակը կը գտնուի
գօտիի մը մէջ, որ կը պարփակէ Կով-
կասը եւ ի հնումն բնականօրէն անոր
կից երկիրները, այսինքն արեւելեան
(եւ նոյնիսկ արեւմտեան) Փոքր Ա-
սիան, հիւսիսային Պարսկաստանը,
ներկայ Ռուսիոյ հարաւային մասը,
ուր իրր երկրին տէրերը կ'իշխէին
Չէրքէզներուն եւ Օսերուն (Օսէթի-
ն) նախահայրերը: Իբր օրինակ
բաւական է յիշել Պրոմեթէոսի (աս-
տուածի մը կողմէ լեւան մը վրայ չըղ-
թայուած հերոսի մը) զրոյցը, որ հա-
սարակաց է թէ՛ Հին Հայաստանի եւ
թէ՛ վրացական աշխարհին, մինչեւ
Արխաղիա, ինչպէս նաեւ «քարէն ծը-
նունդ»ի զրոյցը, որ գոյութիւն ունի
հին Փոքր Կովկասին եւ հին հիւսիսային
Փոքր Ասիային մինչեւ Կովկաս:

Կոյրերու, կոյրերու զաւակներու եւ
կոյրերու վրիժառութեան զրոյցներ
գոյութիւն ունին աշխարհի ամէն կող-
մը (Յունաց մէջ՝ Անտիգոն, Ս. Գրքին
մէջ՝ Սամսոն, եւն.), բայց «կոյրի
զաւակ»ի այն զրոյցը, կամ զրոյցին
այն տեսակը զոր, Կովկասեան Ուս-
մանց Ընկերութեան ներկայացնելէ
վերջ, Պ. Ժորժ Տիւմէզիլ այժմ կը հը-
րատարակէ Revue de l'Histoire des
Religions ի Յունուար - Փետրուար

1938ի թիւին մէջ (1), ո'չ Յունաստա-
նի, ո'չ Հռոմի եւ ո'չ ալ Ս. Գրքին մէջ
կը գտնուի, այլ միայն Կովկասի մէջ,
այս աշխարհագրական անուան տալով
ամենալայն առում մը, որով անոր մաս
կը կազմեն Ազախու ծովէն մինչեւ Ա-
զրպէյճան եւ Կասպից ծովէն մինչեւ
Անատոլու:

Այս զրոյցին հիմնական գիծերը հե-
տեւեալ կերպով կարելի է ամփոփել:

Տէր մը կամ Թագաւոր մը անար -
դարօրէն կը կուրցնէ, բարկութեամբ
կամ իր իշխանութիւնը չարաչար գոր-
ծածելով, իր ծառաներէն կամ վասալ-
ներէն մին: Հօրը վրէժը լուծելու հա-
մար, կոյրին գաւազը հերոսական
կեանք մը կը վարէ, նշանաւոր կը հան-
դիսանայ իր քաջագործութիւններով
եւ երբեմն կը յաջողի իսկ պատժել իր
չար տէրը կամ չար Թագաւորը: Բայց
համաձայն աշխարհի օրէնքին, որ չի
ներեր ստորադասին յաւերժ տիրել իր-
մէ գերադասին վրայ կամ միշտ յաղ-
թել անոր, ի վերջոյ կը պարտուի եւ
կը պատժուի յաճախ չարաչար մահ -
ուամբ մը:

Զրոյցին ամենէն հին ձեւը պահուած
է Հերոդոտոսի մէջ: Մօտաւորապէս ի-
նը դար վերջ է որ, բոլորովին տար-
բեր խմբագրութեամբ մը, գրի առնը-
ւած է Հայոց մէջ: Ամենէն նոր խմբա-

(1) G. Dumézil: Les Légendes des
«Fils d'Aveugles» au Caucase et au-
tour du Caucase.

զրուեթիւններն են սլանական, օսական եւ թրքական զրոյցները (երեքն ալ ժ. դար) :

1. — ԿՈՅՐԵՐՈՒ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ ՍԿԻԻԹԱՅԻՈՅ ՄԷՁ

Հերոգոտոս կը պատմէ թէ (Դ. 1 - 4) Դարեհ, Բաբելոնի գրաւումէն վերջ կը ստիպէ Սկիւթացիները, որ քսանը ութը տարեկէ ի վեր Մարաց երկիրը գրաւած եւ հոն հաստատուելով ահ ու սարսափ սփռած էին իրենց շուրջը, իրենց երկիրը վերադառնալ:

Սկիւթացիները, երբ կը մօտենան իրենց հայրենիքին, դէմերնին կը գլուսեն անակնկալ թշնամիներ: Այս երկարատեւ բացակայութեան միջոցին, սկիւթացի կիները իրենց գերիններէն զաւակներ ունեցած էին: Այս գերինները կոյր էին, որովհետեւ Սկիւթացիները, ըստ Հերոգոտոսի, իրենց բոլոր գերինները կը կուրցնէին, որովհետեւ ձիու կաթ կը խմէին եւ այս կաթը կթեւու եւ անոր սերը հանելու մասնաւոր եղանակ մը ունէին (մանրամասնութիւնները տեսնել Հերոգոտոսի մէջ, Դ. 1 - 4):

Տեղեակ իրենց ծագման, ինչպէս նաեւ իրենց հայրերուն կուրութեան պատճառներուն, երիտասարդները, լուծելու համար իրենց հայրերուն վրէժը, կ'որոշեն կուրի վերադարձողներուն դէմ: Նախ երկար փոսով մը երկիրը երկու մասի կը բաժնեն եւ յետոյ Սկիւթացիներուն դէմ յառաջ կը խաղան: Բազմաթիւ կուրներ տեղի կ'ունենան, բայց Սկիւթացիները չեն կրնար յաղթանակ շահիլ: Ասոր վրայ, իրենցմէ մէկը կ'ըսէ. «Ի՞նչ յիմարութիւն կը գործենք կուրելով մեր գերիններուն դէմ: Եթէ սպաննուինք, մեր թիւը կը պակսի: Եթէ զանոնք սպան-

նենք, կը նուազեցնենք մեզի ծառայողներուն թիւը: Հաւատացէք խօսքիս. մէկ կողմ թողունք մեր աղեղներն ու նիզակները, եւ ձիու խարազաններով յարձակինք անոնց վրայ: Որովհետեւ եւ որքան ատեն որ մեր ձեռքը զէնք տեսնեն, ինքզինքնին մեզի հաւասար պիտի կարծեն, ծնած մեզի նման մարդոցմէ. բայց եթէ, փոխանակ զէնքի, մեր ձեռքը խարազան տեսնեն, պիտի հասկնան որ մեր գերիններն են, եւ այլեւս պիտի չգիտադրեն մեզի »:

Եւ իրաւ ալ, Սկիւթացիները երբ կը հետեւին այս խրատին, գերինները ապշահար կը փախչին, առանց նոյնիսկ կողուի մասին խորհելու:

2. — ԿՈՅՐԻ ԶԱՒԱԿԸ ՕՍԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Ռուս արեւելագէտ Վսեվոլոտ Միլլերէն վերջ, Պ. Ժորժ Տիւմէզիլ ցոյց տուած է թէ ինչպէս Կովկասի Օսերուն Փոքրը կը նմանի Սկիւթացոց բարբերուն, սովորութեանց եւ հաւատալիքներուն, ինչպէս որ զանոնք նկարագրած է Հերոգոտոս իր Պատմութեան Դ. գրքին մէջ: Ուստի, Պ. Տիւմէզիլ չի վարանիր սկիւթական այս զրոյցին հետքերը փնտռել օսական հետեւեալ զրոյցին մէջ:

Կոյր հսկային զաւակը, օգտուելով գլխաւոր Նարթին՝ (2) Պաթրածի բացակայութենէն, եւ առանց մտիկ ընելու հօրը խրատները, Նարթերուն քով կ'երթայ, անոնց խաղերուն եւ պարերուն կը մասնակցի, կը բռնաբարէ եւ կ'անարգէ զանոնք, բայց յաջորդ օրը Պաթրած կը վերադառնայ եւ ասպարէզ կը կարգայ կոյր հերոսին զաւակին,

(2) Նարթերը Կովկասի մէջ հին ժամանակներու առասպելական հերոսներն են:

եւ հետը պարելով կը փրցնէ անոր մէկ բազուկը կողերով միասին: Կոյրին զաւակը կը փախչի եւ ուղելով Նարթերուն պէս հօրը ըլլալ, յիմարօրէն կը մեռնի: (3)

Տարակոյս չկայ որ երկու զրոյցներուն միջեւ ակնբախ տարբերութիւն մը գոյութիւն ունի, որ տարբերակ պիտի չթուի երբ յիշենք որ երկուքին գլուխէն թուականներուն միջեւ շուրջ 2400 տարի անցած է: Բայց երկու զրոյցները կը պարունակեն նաեւ հանգիստութիւններ. կոյրին զաւակը կամ կոյրերուն զաւակները կ'օգտուին պատերազմիկներուն — Սկիւթացիներուն կամ Նարթերուն — բացակայութենէն, իրենց տէրերուն կամ հերոսներուն դերը կատարելու համար, եւ բուն տէրերուն կամ բուն հերոսներուն վերադարձը վերջ կը դնէ այս պատրանքին: Երկու պարագային ալ, յանցաւորները անդթօրէն կը պատժուին, բայց մասնաւոր արհամարհական եւ զանաւոր մը եւ ոչ զէնքով: Երկու զրոյցներուն բարոյականն ալ նոյնն է. ամէն մարդ իր տեղը պէտք է մնայ, եւ պէտք չէ որ օրինաւոր հերոսներուն տեղը անցնիլ աշխատի: (4)

3. — ԿՈՅՐԻ ԶԱՒԱԿԸ ՍԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Սկաններուն (վրացի ժողովուրդը կազմող ցեղերէն մէկուն) մէջ, Ամիրան որդեգիր զաւակն է մարդու մը, որուն տէրը՝ միեւնոյն ժամանակ դեւ

(3) Տես

G. Dumézil, Légendes sur les Nartes. Էջ 54 - 55: Երկրորդ տարբերակ մը՝ էջ 55 - 56: Այս գրայցին առթիւ Պ. Տիւմէզիլ 1930ին Քէօր Օղլուն յիշած է (էջ 55):

(dew) մը՝ իր մէկ աչքը հանած է, վասն զի չէր կրնար իրեն պարտադրուած կարգ մը տարապարհակ աշխատութիւններ կատարել: Այս աչքին վերստին տիրանալու եւ դեւը պատժելու համար է որ Ամիրան կը սկսի իր հերոսական կեանքը. վերջ ի վերջոյ, ինքզինքը անպարտելի կը կարծէ, ասպարէզ կը կարգայ Աստուծոյ, որ զինքը էլարուդ լերան վրայ կը կապէ:

4. — ԿՈՅՐԻ ԶԱՒԱԿԸ ՀԱՅՈՅ ՄԷՁ «ԱՐՇԱԿ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՆԱՅ»

Հայոց մէջ, «Կոյրի զաւակ» զրոյցին մէջ աղուցուած են պատմական դէմքեր եւ դէպքեր, ինչպէս հաւանաւորաբար սկիւթական զրոյցին մէջ ըստ Հերոգոտոսի: Ծնարիտ պատմութեան — որքան որ կարելի է զայն վերակազմել — եւ իբր պատմութիւն աւանդուած զրոյցին միջեւ համեմատութիւն մը ցոյց պիտի տայ թէ ինչպէս Փոքրորական տարրեր այլափոխած են իրականութիւնը:

Ինչ որ կը զանազանէ զրոյցին հայկական խմբագրութիւնը միւսնէն է, անոր մէջ բոլոր դէպքերուն եւ դէմքերուն մարդկային նկարագիրն է եւ պատմութեան գեղարուեստական կատարելութեան մօտ կառուցուածքը, հելլէն դիցաբանական զրոյցի մը նման:

(4) Տարբերութեանց պարզաբանութեան, ինչպէս նաեւ քէ սկիւթական եւ քէ սկանական գրայցին քննութեան համար պէտք է դիմել Պ. Տիւմէզիլի յօդուածին: Մենք այս երկու գրայցներէն առինք ինչ որ անհրաժեշտ է հայկական եւ քրքական գրայցներուն հետ հեռաւոր կապ մը ըմբռնելի ընծայելու համար:

Մովսէս Խորենացի (Գ. 17) կը պատմէ թէ Հայոց Տիրան Թագաւորը խաբէութեամբ հրաւիրուեցաւ Պարսից Շապուհ թագաւորին քով, որուն հաւատարիմ չէր գտնուած: Շապուհ Տիրանը կշտամբելէ վերջ կուրցնել տուաւ անոր աչքերը: Պատմաբանը կ'աւելցնէ թէ Տիրան այս աստուածային պատիժը կրեց որովհետեւ ինք ալ սպաննել տուած էր Յուսիկ Հայրապետը, որ Հայերը լուսաւորած էր (խաւարեցոյց Տիրան զՀայս, — խաւարեցաւ եւ ինքն):

Շապուհ Հայոց բանակը սիրաշահելու համար Տիրանի տեղ թագաւորեցոյց անոր որդին՝ Արշակը, սակայն զէպքերը ցոյց տուին որ սխալած էր, որովհետեւ Արշակ թշնամացաւ Պարսից, պարտութեան մատնեց զանոնք, բայց միւս կողմէ ատելի դարձաւ թէ Յունաց եւ թէ մանաւանդ իր հպատակներուն՝ Հայոց, իր բռնակալութեամբ եւ ապերասան կենցաղով: Արշակ կոտորեց նախարարները, հալածեց Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ ի վերջոյ ստիպուեցաւ Շապուհի քով երթալ ակամայ (յոյժ նեղեալ Արշակ, յոչ կամաց երթայ առ Շապուհ եւ ի պահեստի լինի ի նմանէ): Շապուհ «կապէ զոտս Արշակայ երկաթեղէն շղթայիւք եւ տայ տանել յերկիրն Խուժաստանի յԱնյուշն կոչեցեալ բերդ»: Արշակի գերութենէն եւ բերդարգելութենէն վերջ, Շապուհ աւերել կու տայ Հայոց աշխարհը, կը հալածէ քրիստոնեաները, եւ երբ Արշակ կը լսէ այս աղէտները, անձնասպան կ'ըլլայ (Գ. 35):

Մերձաւոր Արեւելքի մէջ հալուած գէպ չէր որ թագաւոր մը ուրիշ թագաւորի մը աչքերը կուրցնել տար, եւ Տիրանի ու Արշակի մասին Խորենացի

ցիւր պատմածին եւ կոյրի զաւկի զրոյցներուն միջեւ դժուար պիտի ըլլար առնչութիւն մը գտնել եթէ նոյն զէպքերը պատմուած չըլլային նաեւ Փաւստոս Բիւզանդի կողմէ (Ե. դար) բոլորովին տարբեր ձեւով:

Փաւստոս Բիւզանդ (Գ., 12 - 19) կը պատմէ թէ Հայոց Տիրան Թագաւորը, իր հօր՝ Խորով Կոտակի յաջորդելէ վերջ, մոռցաւ քրիստոնէական կրօնքին պատուիրանները, իր աւագանիին հետ անարդար արարքներ եւ ոճիրներ գործեց, անձնատուր եղաւ զեղիս, ցովի եւ անբարոյական կեանքի մը: Երբ Հայոց Հայրապետը՝ Յուսիկ, որ իր փեսան էր, անկարող իր յորդորներով եւ նոյն իսկ կշտամբանքներով զայն կարգի բերելու, ի վերջոյ արգելեց անոր եկեղեցիէն ներս մտնել իրր անարժան, Տիրան թուաժառ ընել տուաւ զայն: Նոյն բախտը վիճակեցաւ Յուսիկի յաջորդին՝ ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսին, զոր Տիրան խեղդել տուաւ:

Լուսաւորչի տունը չունենալով հայրապետական գահուն արժանի չառաւիղ մը — Յուսիկի երկու զաւակները՝ Պապ եւ Աթանաղիս, իրենց անառակ կեանքին պատճառաւ անարժան էին հայրապետական գահուն — Աղբիսնոսի տունէն երկու եկեղեցականներ յաջորդարար բարձրացան հայրապետական գահը, հաշտ ընթանալով արքունիքին հետ:

Փաւստոս իր ըմբռնումներուն համաձայն ներկայացնելէ վերջ Հայաստանի մէջ քաղաքական եւ կրօնական աղղեցութեան պայքարի այս շրջանը, կը պատմէ այն զէպքերը որոնց հետեւ

ւանքով Տիրան գերի կ'իյնայ Պարսից ձեռքը, կուրուքեան կը դատապարտուի, իրեն կը յաջորդէ իր զաւակը Արշակ, որ տարիներով կուռելէ վերջ Պարսից զէմ, ի վերջոյ կը յանձնուի իր թշնամիներուն եւ իր կեանքը կը վերջացնէ անձնասպանութեամբ:

Փաւստոսի պատմութեան զանազան գլուխներուն միջեւ լեզուի ու ոճի տարբերութիւնը այնքան զգալի է որ երկար ատենէ ի վեր ուշադրութիւն դրուած է, եւ կենդանի, գունագեղ, կայտառ ոճով պատմուած էջերուն մէջ հին զրոյցներու եւ վիպական հատուածներու նշմարներ մատնացոյց եղած են: Փաւստոսի մէջ Տիրանի եւ Արշակի պատմութիւնը չիտթուած եւ աղաւաղուած պատմական զէպքերու եւ զէմքերու եւ ժողովրդական զրոյցի մը խառնուրդն է, զոր պատմագիրը իրր իրական պատմութիւն կը ներկայացնէ, եւ հետեւարար ըստ կամս կը գործածէ:

Տիրանի գահակալութենէն վերջ, կը պատմէ ուրեմն Փաւստոս, խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն կը տիրէր Պարսից եւ Հայոց թագաւորներուն միջեւ: Սակայն այս խաղաղութիւնը խանդարուեցաւ ոչինչ բանով մը, եւ Տիրանի սենեկապետին՝ Սիւնեցի Փիսակին (5) պատճառաւ, որ անարգ եւ «ոչինչ պակաս քան զղեւ էր մոլորութեամբ»:

« Զայնու ժամանակաւ ձի մի էր ե-

(5) Փիսակ կը ճշգրտակէ պարսկերէն բարբոս, ըստ Կոնստանտինի (P. de Lagarde, Gesammelte Abhandlungen, 217, յիշուած է. Բեդեքսէ, L'inter-vention....etc, էջ 18, ծան. 1):

րվար արքային Տիրանայ, զորմէ կարի զարմանային: Եւ էր ձին գունով ճարտուել ճանճկէն. սա լի էր քաջութեամբ, անուանի եւ հոյակապ, մեծ եւ բարձր երկայն քան զամենայն ձիս, եւ տեսանելով քան զայս գեղեցիկ, զանազան՝ որ համեմատ նմա այլ ոչ գտանէր »:

Տիրան իր սենեկապետը պաշտօնով մը կը զրկէ սահմանակից Ատրպատական նահանգին իշխանին՝ Վարազ Շապուհի քով: Փիսակ Շապուհի կը մատնէ Տիրանի ձին որ ինչպէս իր նկարագրութենէն կը տեսնուի, հագուադիւտ անասուն մըն էր: Վարազ Շապուհ Փիսակի ձեռամբ նամակ մը կը զրկէ Տիրանի, եւ կը խնդրէ որ այդ ձին իրեն նուիրէ: Տիրան չ'ուզեր իր ձիէն բաժնուիլ, բայց կասկածելով որ մի գուցէ Փիսակ երկու թագաւորութեանց միջեւ թշնամութիւն սերմանէ, իր ձիուն յար եւ նման ձի մը փնտռել եւ գտնել կու տայ, բայց այս ձին իր ձիուն չափ բարձր չէր, որովհետեւ իր ձիուն ճիշդ ու ճիշդ նմանը գտնել կարելի չէր: Տիրան այս ձին նամակով մը եւ նուէրներով կը զրկէ Վարազ Շապուհի, միշտ Փիսակի միջոցաւ, եւ կը յանձնարարէ ըսել անոր թէ զրկուած ձին նոյն ինքն Տիրանի ձին էր, զոր Տիրան չէր խնայած ի նշան սիրոյ եւ բարեկամութեան: Փիսակ ոչ միայն Տիրանի կ'ընէ, ճշմարտութիւնը պատմելով, այլ կը գրգռէ Վարազ Շապուհը, ըսելով թէ ձիու կաշի մը անգամ խնայեց եւ խաբելով ծաղրեց զինքը: Այս կարգի խօսքերով ալ չգոհանալով, Փիսակ կ'ամբաստանէ նաեւ Տիրանը թէ կ'ատէ Պարսիկները, եւ Յունաց կայսեր եւ յունական բանակին շնորհիւ կը խորհի տապալել Սասան -

եանց հարստութիւնը, վասնզի Տիրան կ'ըսէ թէ այդ տէրութիւնը իր հայրե-րուն՝ աշխնքն Արշակունեաց՝ կը պատկանի:

Վարազ Շապուհ խնդիրը կը տեղեկադրէ Պարսից Ներսէս արքային, եւ հրաման կը ստանայ Հայոց թագաւորը կայանաւորելու: Վարազ դեսպանի մը միջոցաւ Տիրանի կը տեղակայնէ թէ կը փափաքի անոր այցելել: Տիրան իր բարձրաստիճան հիւրը վայելչօրէն մեծարելու եւ զրօսցնելու համար թէ՛ խնջոյքներ եւ թէ՛ որսորդութիւններ կազմակերպել կ'որոշէ, բայց նկատելով որ Պարսիկները նախանձոտ եւ նենգամիտ են, յարմար չի դատեր որ Վարազ Շապուհ Հայոց սրտաչափ վաճ-րերը տեսնէ, ուստի կ'ընտրէ այնպիսի վայր մը ուր քիչ որս կը գտնուի:

Վարազ Շապուհ երեք հազար զօրքով եւ պատուական ընծաներով կու գայ, կը մեծարուի եւ կը մեծարէ: Բայց Փիսակ («չորիկն, չոգմոզն, տիրանենկն ու տիրադուրժն, տիրասպանն, տիրա-մատնիչն Փիսակ») Վարազ Շապուհի կը տեղեկացնէ ինչ որ Տիրան ըրած է որսի մասին: Օր մը, Վարազ Շապուհ Տիրանը ճաշկերոյթի կը հրաւիրէ, եւ երբ թագաւորը եւ իր հետեւորդները լաւ մը կ'արքենան, Վարազ Շապուհի դարանակալ զօրքը կը ձերբակալէ Տիրանը, կը գրաւէ արքունի գանձը, կը գերէ թագուհին եւ գահաժառանգ-ը: Տիրան՝ ձեռքերն ու ոտքերը երկաթէ կապանքներու մէջ՝ կը տար-ուի Դալարիս գիւղը: Եւ Վարազ կ'ըսէ. — «Աղէ՛, տեսէք ածուղ որով երկաթ չողացուցուք, զի զաչս խարեացուք զարքայիս Հայոց (6): Վարազ

(6) «Գացէ՛ք ածուխ բերէ՛ք որ երկաթը կարմրցնենք եւ սա Հայոց քագա-

Տիրանը կուրցնէ՛ վերջ կը տանի Պարսից թագաւորին (Փաւստոս, Գ., 20):

Նախարարները եւ իշխանները խորապէս կ'աղքուէին իրենց թագաւորին այս դժբախտութենէն եւ Յունաց կայսեր օգնութեան կը դիմեն: Կայսրը, յիշելով Կոստանդիանոսի եւ Տրդատի միջեւ կուտած ուխտը, կ'որոշէ օգնել Հայոց: Այդ միջոցին Պարսից Ներսէս թագաւորն ալ Հայաստան կ'արշաւէ: Յունաց կայսրը իր բանակով Հայոց երկիրը կը հասնի, բայց իր բանակը Սատաղ թողլով, հայկական բանակէն երկու իմաստուն մարդոց՝ Արշարունեաց նահապետին՝ Արշաւիւր Կամսա-րականի եւ Սիւնեաց նահապետ Անդովիի հետ, կաղամբալմաճառ գիւղացիի պէս ծալտուած, կը մտնեն Պարսից բանակը, որ կը գտնուէր Բասեն գաւառին մէջ, Ոսխայ կոչուած գիւղը, կը լրտեսեն Պարսից բանակը եւ կը տեղեկանան անոր ոյժին, ապա իրենց բանակատեղին կը վերադառնան եւ կը պատրաստուին յարձակման: Երբ Յունաց բանակը եւ Հայերը Ոսխայ գիւղը կը հասնին, պարսիկ բանակը անպատրաստ կը գտնեն: Կը յարձակին ուրեմն Պարսից վրայ եւ սուրէ կ'անցընեն բոլոր զինուորները, բացի Պարսից թագաւորէն՝ որ կը յաջողի փախչիլ եւ իր երկիրը հասնիլ: Ներսէս իր երկիրը վերադառնալէն վերջ, ժողով կը գումարէ, հասկնալու համար թէ ի՞նչ պատճառաւ ծագած էր այս պատերազմը: Երեւան կ'ըլլէ որ այս ամէնուն պատճառը անարժէք բան մըն է («զի յոչինչ իրաց եւ վատթար բանից համարեցան զիրան եղեալս, վասն ձիոյ միոյ»), ձի մը, զոր Վարազ Շապուհ կը փափաքէր ունենալ: Ներ-

ւորին աչքերը այրեմիս»:

սեհ կը հրամայէ Վարազ Շապուհի մորթը խոտով լեցնել եւ հրապարակին վրայ կանգնել: Յետոյ Յունաց կայսեր հետ կը փափաքի հաշտութիւն կնքել:

Վաղէս կայսր պայման կը դնէ որ ամէն բանէ առաջ հայ գերիները, եւ մանաւանդ Տիրան թագաւորը, իրենց երկիրը վերադառնան, ինչպէս նաեւ վերադարձուին ամէն ինչ որ գրաւուած է Հայերէն: Ներսէս Տիրանը բանտի կապանքներէն կ'արձակէ եւ քաղցրութեամբ կը վարուի անոր հետ, խոստանալով զինքը վերստին թագաւորեցնել Հայոց վրայ: Բայց Տիրան կը պատասխանէ որ անօգուտ եւ անպատշաճ է, նոյն իսկ անկարելի, որ ինք՝ կոյր մը՝ թագաւորէ: Ուստի կ'առաջարկէ որ իր տեղը Արշակ բարձրանայ արքայական դահլ: Պարսից թագաւորը կը վերադարձնէ Տիրանը, բոլոր գերիները, դանձերը, եւն., եւ Յունաց կայսրն ալ Պարսից գերիները, որոնց մէջ կը գտնուէին Պարսից թագաւորին կիները: (Փաւստոս, Գ., 21):

ԿՈՅՐԻ ԶԱՒԱԿԸ ՀԱՅՈՅ ՄԷՋ

«ԱՐՇԱԿ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՆԱՅ»

Այն ատեն կը սկսի Արշակի՝ «կոյրի գաւիին» իշխանութիւնը, որուն պատմութիւնը կը գրաւէ Փաւստոսի գրեթէ ամբողջ չորրորդ գլուխը: Արշակի գահակալութենէն վերջ Հայաստան կ'ունենայ խաղաղ զարգացման շրջան մը («եւ եղև խաղաղութիւն մեծ ի ժամանակի յայնմ իկ») : Բոլոր անոնք, որ պահուրտած կամ փախած էին, վերստին կը նուիրուին իրենց գործերուն: Հզօր բանակ մը կը վերակազմուի եւ Արշակի դայեակը՝ Վապակ Մամիկոնեան սպարապետ կը կարգուի: Հայաստանի սահմանները կը պաշտպանուին: Բոլոր նախարար-

ները վերստին կը հնազանդին իրենց թագաւորին, եւ ամէն մարդ իր արժանի տեղը կը գրաւէ: Երկրին քաղաքային վարչութիւնը կը յանձնուի Գնունեաց նախարարական տոհմին: Հայաստան բարգաւաճ վիճակ մը կը ստանայ սրէն: «Եւ նորոգեցաւ, զուարթացաւ տէրութիւն թագաւորութեան Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինս»: Լուսաւորչի ընտանիքէն Ներսէս կը բարձրանայ հայրապետական դահլ: Արշակ, տառնեակ մը նախարարներ եւ Ներսէսը կը զրկէ Յունաց Վաղէս կայսեր քով, նորոգելու համար Հայոց եւ Յունաց միջեւ խաղաղութեան դաշինքը, բայց Վաղէս Ներսէսը ամայի կղզի մը կ'աքսորէ, ամբաստանելով զայն թէ իր դաւիին մահուան պատճառ եղած էր: Հայկական բանակը, լուծելու համար Ներսէսի աքսորին վրէժը, մինչեւ Կեսարիա եւ Անկիւրիս կ'արշաւէ եւ Յունաց երկիրը կը կողոպտէ ու կ'աւերէ վեց տարի:

Բայց Արշակ շուտով կը սկսի ամբարշտանալ: Կոգ գաւառի մէ կհսկուին մէջ կը հրամայէ դաստակերտ մը շինել, որպէսզի հոն հաւաքուին բոլոր զոյգերն ու աւաղակները, մարդասպաններն ու խաբեբաները, պարտատէրներն ու կնահանները, եւ բոլոր անոնք որ ուորիչին իրաւունքը բռնաբարած էին: Եւ դաստակերտը կ'աւանա-նայ, կը քաղաքանայ, կը մեծնայ եւ կը լեցնէ ամբողջ հովիտը: Այն ատեն Արշակ կը հրամայէ իրեն համար ալ սպարանք մը շինել տալ հոն, ուր իրեն կ'ընկերանան նաեւ մեծամեծները եւ նախարարները: Այդ քաղաքը կը կոչուի Արշակաւան:

Երբ Ներսէս, Վաղէսի մահէն վերջ, Հայաստան կը վերադառնայ եւ կը տե-

դեկանայ Արշակի ամբարշտութեանց
եւ մանաւանդ Արշակաւանին հաստատ-
ման, կը յորդորէ, կը յանդիմանէ, եւ
ի վերջոյ կ'անիծէ Արշակը, եւ կը մար-
դարէանայ Հայոց աշխարհի կորուս-
տը: Երեք օր վերջ հիւանդութիւն մը
բնաջինջ կ'ընէ Արշակաւանի բնակիչ-
ներն ու անասունները (ըստ Խորենաց-
ւոյ, հայ նախարարներն են որ կը կոր-
ծանեն Արշակաւանը: Գ. 13):

Արշակ յետոյ սպաննել կու տայ իր եղ-
բորորդին Գնէլը, կ'ամուսնանայ անոր
կնոջ՝ Փառանձեմի՝ Սիւնեաց Անդրա-
նիկ իշխանին հրաշագեղ աղջկան հետ
(որուն «համբաւ գեղեցկութեան...
ընդ վայրսն տարածեցաւ, եւ համբաւ
գեղոյն նորա յաճախեալ բաղմանայր եւ
հնչէր»), եւ սպաննել կու տայ նաեւ
իր միւս եղբորորդին՝ Տիրիթը, որ
Փառանձեմին հետ ամուսնանալու հա-
մար իր եղբորը՝ Գնէլի մահուան պատ-
ճառ եղած էր:

Բայց որչափ Արշակ իր կինը կը սի-
րէր, կինն ալ նոյնչափ Արշակը կ'ա-
տէր, «ատելով թէ թաւ է մարմնով եւ
թուիս է գունով»: Երբ Արշակ կը հա-
մողուի թէ Փառանձեմ իրեն կապուած
է, Յունաց երկիրը մարդ կը զրկէ եւ
կայսերական տոհմէն կին մը բերել կու
տայ, Ողիմպիադայ անունով, որուն
հետ կ'ամուսնանայ (ըստ Խորենացւոյ՝
Ողիմպիադայ Արշակի առաջին կինն է,
եւ Փառանձեմ՝ երկրորդը: Գ. 24):
Փառանձեմ թունաւորել կու տայ Ո-
ղիմպիադան: Ներսէս չուղելով Արշա-
կի երեսը տեսնել, մինչեւ անոր կո-
րստեան օրը, կը հեռանայ: Իրեն կը
յաջորդէ Չունակ անուն մէկը, որ պա-
լատին հլու կամակատարը կ'ըլլայ:
Գարձեալ կը վերջանայ արքունիքին
յաղթանակով:

Ներսէսի հեռացումէն վերջ Արշակ

կոտորել կու տայ նախարարներէն չա-
տերը, կ'անճիտէ ուրիշներու սերուն-
դը եւ յարքունիս կը գրաւէ անոնց հա-
րստութիւնը:

Այս ատենները, Պարսից Շապուհ
թագաւորը կը հրաւիրէ Հայոց Արշակ
թագաւորը, զոր կ'ընդունի մեծ պա-
տիւներով, եւ որուն հետ կը վարուի
իրեւ իրեն հաւասար թագաւորի մը
հետ: Բայց վախնալով որ մի գուցէ
Արշակ խաբէ զինքը եւ Յունաց կայ-
սեր հետ իրեն դէմ դաշնակցի, կը
ստիպէ զայն որ աւետարանին վրայ եր-
դում ընէ թէ հաւատարիմ պիտի մը-
նայ իրեն՝ Շապուհի: Արշակ երդում
կ'ընէ. բայց անալով Վասակ Մամի-
կոնեանի չար խորհուրդներուն, կը
փախչի Պարսից արքունիքէն: Շա-
պուհ, Յունաց հետ պատերազմի մէջ
ըլլալով, կը ջանայ սիրաշահիլ Ար-
շակը, որ «անարդեաց զնա յետ երդ-
մանցն իւրոյ»: Բայց Արշակ մեծամուլ
էր (Խորենացի կ'ըսէ (Գ. 19), «անձ-
նահաճ», ամբարտաւան, որ Աքիլէս -
սի պէս քաջ երեւալ կ'ուզէր, բայց
գործով կաղ եւ սրագլուի թերսիտէ -
սի կը նմանէր) եւ կը սպասէր որ Յու-
նաց եւ Պարսից թագաւորներէն մէկը
իր զինակցութիւնը խնդրէ: Կը յուսար
որ Յոյները կը դիմէին իրեն, բայց
«նոքա ոչ ուղեցին զնա եւ ոչ շուք ե-
զին նմա եւ ոչ մեծարանս»: Իսկ Պար-
սից թագաւորը կ'առաջարկէ որ Ար-
շակ օգնէ իրեն: Արշակ կ'ընդունի ա-
ռաջարկը: Վասակ սպարապետ 400-
000 զօրքով («նիգակաւորք, սուսերա-
ւորք, աղեղնաւորք անլրէպք, վաղրա-
ւորք, սակրաւորք... հեծելազօրք զը-
րահաւորք, պատենազէնք, սաղա-
ւարաւորք, դրօշաւորք, կազմ նշա-
նաւորք բազմաձայն փողարօքն»), ա-
ռանց սպասելու որ Պարսից բանակը

ժամանէ, կը յարձակի Յունաց բանա-
կին վրայ, կը կոտորէ զայն եւ կը գը-
րաւէ անոր դանձերը: Պարսից թագա-
ւորը կ'ուզէ պատուել Հայոց թագա-
ւորը, անոր, ի միջի ալլոց, տալով իր
աղջիկը: Փառանձեմի հայրը, վախնա-
լով որ Արշակ կ'անտեսէ իր կինը, ա-
մէն ջանք ի դործ կը դնէ երկու թագա-
ւորներուն բարեկամութիւնը խզելու
համար եւ կը յաջողի ալ: Արշակ, ա-
ռանց ամուսնանալու, գիշերանց,
զաղաւթէն կը փախչի: Հակառակ այս
նոր անարգանքին, Շապուհ դարձեալ
կը ջանայ սիրաշահիլ Արշակը, որով-
հետեւ Պարսից եւ Յունաց միջեւ պա-
տերազմը վերջացած էր: Բայց երբ
Հայաստանի այս երկու մեծ դրացիներ-
ուն միջեւ խաղաղութիւն կը տիրէ եւ
Յունաց կայսրը կը լքէ Արշակը, թշնա-
մութիւնը կը սկսի Հայոց եւ Պարսից
միջեւ եւ կը տեւէ երեսուն, երեսուն եր-
կու կամ երեսունը չորս տարի: Շա-
պուհ Արշակի դէմ յառաջ կը խաղայ,
բայց Հայերը սրախողիւղ կ'ընեն
պարսկական բանակը եւ Շապուհ հա-
ղիւ կը փախչի: Հայկական բանակ-
ները, երեսունի չափ պատերազմե-
րու մէջ, որոնց նկարագրութիւնը գը-
րեթէ միօրինակ թուումի մը կը վե-
րածուի (Գ., 21 - 49), պարտութեան
եւ փախուստի կը մատնեն չորս հա-
րիւր, եօթը հարիւր, ինը հարիւր հա-
զար եւ նոյնիսկ հինգ միլիոն հոգինոց
պարսկական բանակները:

Եւ այսպէս, երեսուն, երեսուն եր-
կու կամ երեսունը չորս տարի, հայ-
կական բանակները անդուլ՝ անգաղար
կը պատերազմին արքայից արքա-
յին ահազազօր դունդերուն դէմ: Հա-
յաստան քանիցս կ'ենթարկուի յան-
կարծական յարձակումներու, բերդա-
քաղաքներ կը գրաւուին, երկիրը կ'ա-

ւերուի, ժողովուրդը գերի կը տար -
ուի: Ոմանք կը կոխտուին փիղերէն:
Կիներ ու մանուկներ ցցահար կ'ըլ-
լան: Նոյն իսկ կը սրբապղծուին Ար-
շակունի թագաւորներուն գերեզման -
ները, եւ անոնց ոսկորները գերի կը
տարուին: Բայց ամէն անգամ Արշակ
եւ իր սպարապետը՝ Վասակ Մամի-
կոնեան կը յաջողին ամբողջովին կո-
տորել պարսկական բանակները եւ
միայն Շապուհ, կամ իր զօրավարնե-
րը եւ կամ հաւատուրաց եւ դաւաճան
հայ նախարարը՝ Մերուժան Արծրու-
նի հաղիւ կը յաջողին միաձի փախ-
չիլ: Պարսիկները, զոր կը գրգռէ եւ
կ'առաջնորդէ Մերուժան, միշտ կը
կրկնեն իրենց յարձակումները, բայց
Արշակ եւ Վասակ ալ միշտ կը յաջողին
պարտութեան մատնել զանոնք:

Եւ սակայն, օրին մէկը, Արշակի
նախարարները եւ զինուորները, կրո-
ւելէ ձանձրացած եւ կարօտ հանգիս-
տի, կը սկսին հեռանալ բանակէն եւ
լքել իրենց թագաւորը՝ Արշակ: Նախ
դասալիք կ'ըլլայ մեծամեծ աւագա -
նին, ինչպէս Աղծնեայ բզեշխը, Նո-
ւիրական բզեշխը, Մահկեր տան բզեշ-
խը, Նահերական բզեշխը եւ Աղծնեաց
ամբողջ նախարարութիւնը, որոնք
կ'երթան Շապուհի հպատակութիւն կը
յայտնեն եւ իրենց երկիրը պարիսպով
կ'անջատեն Հայոց աշխարհէն: Եւ ու-
րիշներ կը հետեւին անոնց օրինակին:
Ապտամբութիւնները կը յաջորդեն ի-
րարու: Ամբողջ դաւաճներ կ'անջատ-
ուին Հայաստանէն: Ուրիշ նախարար-
ներ Յունաց կայսեր քով կ'ապաստա-
նին: Քայքայումը չի կասիր: Թագա-
ւորական իշխանութիւնը մեծապէս կը
տկարանայ եւ Հայոց թիւը կը սկսի
նստալ:

Այն ատեն կը ժողովուրդն «մարդիկ ա-

մենայն աշխարհին իշխանութեան թա-
ղաւորութեան Հայոց» եւ կը ներկա-
յանան Հայոց Եպիսկոպոսապետին՝
Ներսէսի: Հոն են Հայաստանի մեծա-
մեծները, նախարարները, կուսակալ-
ները, դաւաճառները, դորձակները,
ըլ եւ շինականներուն դատապետները,
որ կ'ըսեն. — «Դու՛, Տէր, քեզնի դի-
տես, զի այս երեսուն ամ է թագաւո-
րին մերոյ Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ
հանգիստ ոչ եղեւ ի պատերազմէ, եւ
համակ սուրով եւ սուսերօք եւ ի սլաքս
եւ ի տէգս նիզակաց զբրտունս երե-
սաց մերոց ջնջեցաք: (7) Այլեւս կա-
րողութիւն չմնաց մեր վրայ: Ա՛լ չենք
կրնար պատերազմիլ: Լաւագոյն է որ
Պարսից թագաւորին ծառայենք ինչ-
պէս ըրին մեր ընկերները: Չէ՛, ալ
չենք կրնար կռուիլ: Մենք ալ մեր ըն-
կերներուն պէս պիտի ընենք: Եթէ
Արշակ պէտք կը տեսնէ Շապուհի հետ
պատերազմելու, թող Վասակի եւ իր
աներոջ՝ Անդուկի հետ երթայ պա-
տերազմի: Հայոց աշխարհէն ո՛չ ոք
պիտի օգնէ իրեն: Նմա եթէ պէտ-
քէ տացէ պատերազմ, թէ ոչ պէտ՝ մի:
Մեր թողեալ գնա, մեզ փոյթ չէ»:

Ներսէս, որ անիծած էր Արշակը եւ
հեռացած Հայրապետական դահէն, չը-
տեսներու համար անոր երեսը մինչեւ
որ կործանէր, ի դուր կը ջանայ հա-
մոզել նախարարները որ չլքեն Արշակը
եւ շարունակեն պատերազմիլ: «Եթէ

(7) Դուսն ալ գիտես արդէն, Տէ՛ր,
որ երեսուն տարիէ ի վեր մեր Արշակ
թագաւորը վայրկեան մը հանգիստ
չձգեց մեզ: Երեսուն տարիէ ի վեր ա-
մէն օր պատերազմի մէջ եմք, եւ մեր
երեսին քրտինք մեր սուրբերով եւ սու-
սերներով եւ մեր նիգակներուն սլաք-
ներով եւ տէգերով սրբեցինք:

Իւր չար իցէ Արշակ, կ'ըսէ Ներսէս,
սակայն աստուածապաշտ է, եւ եթէ
մեղաւոր եւս իցէ, սակայն թագաւոր
ձեր է»: Բայց Հայոց աշխարհի մեծա-
մեծները եւ նախարարները անդրդուե-
լի կը մնան իրենց որոշման վրայ, եւ
երբ Ներսէս շատ կը սնդէ, կը պա-
տասխանեն թէ չեն ուզեր այդ տեսակ
խօսքեր լսել, եւ աղմուկի մէջ խեղդել
կը ջանան Ներսէսի ձայնը: Եւ ամէն
ոք իր դաւառը կը մեկնի:

Այն ատեն Շապուհ, տեղեակ այս
անցուղարձերուն, Արշակը կը հրաւի-
րէ իր քով, որպէսզի խաղաղութիւնն
ու բարեկամութիւնը վերահաստատ-
ուի իրենց միջեւ: Արշակ, թէեւ կ'ու-
զէ պատերազմիլ, բայց բանակը կը
մերժէ, ուստի կամայ թէ ակամայ
կը համակերպի Շապուհին հաւատար-
մութեան դիր մը ուղղել, «որպէս վա-
յել է ծառայի առ տէր իւր», եւ ի նը-
շան հաշտութեան՝ նուէրներ կը զրկէ:
Շապուհ չի գոհանար այս նամակով եւ
նուէրներով, եւ Արշակը վերստին իր
քով կը հրաւիրէ: Արշակ Շապուհի
կ'առաջարկէ որ երգում ընէ, որպէսզի
առանց կասկածի կարենայ երթալ ա-
նոր քով: Շապուհ, Պարսից թագա-
ւորութեան օրէնքին համաձայն, կ'երգ-
նու, աղ բերել կու տայ եւ զայն կը
կնքէ իր վարագանիչ մատանիով, եւ
կը զրկէ Արշակին, սպառնալով որ ե-
թէ այս երգումէն վերջ ալ չերթայ,
պատերազմ պիտի յայտարարէ:

Երբ Հայոց երկրին մարդիկը այս ե-
ղածները կը լսեն, կը ստիպեն Արշա-
կը որ առանց ժամանակ կորսնցնելու
պատասխանէ Պարսից թագաւորին հը-
րաւէրին: Եւ Արշակ, իրեն հետ առնե-
լով իր դայեակը՝ սպարապետն Հայոց
Վասակ, կը թողու իր երկիրը եւ կ'եր-
թայ Պարսից արքային քով: Հոն, Ար-

շակ եւ Վասակ անմիջապէս զինուորա-
կան հսկողութեան տակ կ'առնուին:
Քիչ վերջ Շապուհ Արշակը իր ներ-
կայութեան կը հրաւիրէ եւ զայն կը
յանդիմանէ իր ծառային պէս: Արշակ
զղջում կը յայտնէ, կ'ընդունի թէ յան-
ցաւոր է եւ արժանի մահուան, եւ կը
խոստանայ այլեւս հաւատարիմ մնալ
Շապուհի:

Բայց Շապուհ, հակառակ Արշակի
զղջման եւ հաւատարմութեան խոս-
տումներուն, վստահ չէ թէ անոր խօս-
քին կարելի՞ է հաւատալ թէ ո՛չ: Ուս-
տի կը հրաւիրէ մոզերը եւ կ'ըսէ ա-
նոնց:

— Քանի քանի անգամներ ուղեցի
բարեկամանալ Հայոց Արշակ թագաւո-
րին հետ, եւ ան միշտ անարգեց զիս:
Իրեն հետ խաղաղութեան ուխտ կնքե-
ցի, եւ ինք, աւետարանին վրայ եր-
գում ընելէ վերջ, դրժեց իր երգու-
մը: Ուղեցի իրեն հաղար տեսակ բա-
րիք ընել, ինչպէս հայր մը իր զաւ-
կին, եւ ան իմ բարիքներս չարիքով
փոխարինեց:

Տխրոնի երէցներն էին որ Արշակը
երգուընցուցած էին աւետարանին վը-
րայ: Երբ տեսայ որ Արշակ երգումը
դրժեց ու փախաւ, երէցները վերստին
կանչեցի եւ ըսի անոնց որ զիս խա-
րած էին, սուտ երգում ընել տալով
Արշակի, որովհետեւ իրենց պէս քրիս-
տոնեայ էր ան ալ, եւ զիրենք պատաս-
խանատու նկատեցի Արշակի փախու-
տին: Երէցներուն գլխաւորը՝ Մարի,
ըսաւ ինծի թէ զիս խաբած չէին եւ թէ
այն աւետարանը, որուն վրայ ըրած
երգումը դրժած էր Արշակ, զինքը իմ
ոտքս պիտի բերէր: Բայց ես չհաւա-
տացի անոր խօսքերուն, եւ բանտին
մէջ փողոտել տուի այդ երէցները եւ
սարկաւազները, թուով եօթանասուն

եւ կոտորել տուի իմ երկրիս բոլոր
քրիստոնեաները: Աւետարանը, որուն
վրայ Արշակ ըրած էր իր երգումը, եւ
որ հիմն է քրիստոնէական կրօնքին,
չղաթալակապ սահեցի իմ դանձարա-
նիս մէջ: Հիմա կը վերլիւծեմ Մարի ե-
րէցին խօսքերը. խեղճը կ'ըսէր ին-
ծի. «Մի՛ սպաններ մեզ: Վստահ եմ
որ նոյն աւետարանը Արշակը քու առ-
ջիդ պիտի բերէ»: Այս մարդարէու-
թիւնը հիմա կատարուեցաւ: Երեսուն
տարիէ ի վեր կը պատերազմինք մենք՝
Արիւնքս, Հայոց Արշակ թագաւորին
հետ, եւ ո՛չ մէկ անգամ կրցանք յաղ-
թել անոր: Իսկ հիմա ինք իր ոտքովը
եկած է...: Եթէ վստահ ըլլայի որ
ասկէ վերջ իր ուխտին հաւատարիմ
պիտի մնայ, ամէն տեսակ մեծարանք-
ներով զինքը իր երկիրը կը վերադար-
ձնէի»:

Մոզերը կը հարցնեն Շապուհի.
— Հիմա որ Արշակ թագաւորը քեզի
եկած է, ի՞նչպէս կը խօսի քեզի հետ:
— Ինքզինքը իմ ծառաս (ծորտ, վաս-
սալ) կը համարի: Կը ջանայ ոտքիս
հողը ըլլալ:

— Հայաստան մարդը զրկէ եւ երկու
բնուի չափ հող եւ կահոյր մը ջուր բե-
րել տուր: Հողը վրանիդ մէկ մասին
վրայ սիւնէ եւ Հայաստանի ջուր ցանէ
վրան: Յետոյ Արշակի ձեռքէն բռնելով
տար հայկական հողին վրայ եւ անոր
խօսքերուն ուշադիր եղիր: Այն ատեն
կը հասկնաս թէ Արշակ հաւատարիմ
պիտի մնա՞յ քեզի թէ ոչ՝ երբ Հայաս-
տան վերադառնայ: Եթէ հայկական
հողին վրայ դառնուած ատեն խիստ
խօսքեր ուղղէ քեզի, զիտցիր որ Հա-
յաստան հասած օրը քեզի հետ նոյն ձե-
ւով պիտի խօսի եւ վերստին պատե-
րազմ պիտի յայտարարէ քեզի դէմ:

57440-69

Շապուհ կը գործադրէ մոգերուն խորհուրդները: Հայաստանէն հող եւ ջուր բերել կու տայ եւ իր վրանին յատակի մէկ մասը հայկական հողով կը ծածկէ եւ վրան Հայաստանի ջուր կը սրսկէ: Յետոյ բռնելով Արշակի ձեռքէն, առանձին կը սկսին ճեմել վրանին տակ: Երբ Պարսիկ հողին վրայ կը գտնուին, Շապուհ կ'ըսէ.

— Արշակ արքայ Հայոց, էս քեզ դաւակիս պէս սիրեցի եւ ուզեցի աղջիկս քեզի կնութեան տալ եւ քեզ ինծի դաւակ ընել, բայց դուն ինծի միշտ թըշնամացար քու կամքովը, եւ երեսուն տարիէ ի վեր ինծի հետ պատերազմեցար:

Արշակ կը պատասխանէ.

— Մեղայ քեզ, տէ՛ր, յանցաւոր եմ: Ես քեզի օգնութեան հասայ եւ քու թշնամիներդ կոտորեցի եւ յաղթեցի անոնց: Քեզմէ մեծ պարգեւ մը կը սպասէի. բայց թշնամիներս զիս խաբէցին եւ վախցուցին քեզմէ եւ փախայ: Երդումը զոր ըրի զիս քու առջիդ բերաւ հաճ, ես՝ քու ծառադ (ճորտ)՝ ահա քու առջեւ եմ հիմա, ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես: Սպաննէ զիս, որովհետեւ ես՝ քու ծառադ՝ շատ մեղաւոր եմ եւ արժանի մահուան:

Իսկ Շապուհ, Արշակի ձեռքէն բռնած զայն չքմեղացնել կը կեղծէ եւ չըջելով կը ճեմէ եւ հայ հողին վրայ կը տանի զայն վերստին: Արշակ, երբ հայկական հողին վրայ կը կոխէ, ըմբոստ հպարտութեամբ մը լեցուած, կը սկսի խօսիլ եւ ըսել.

— Հեռո՛ւ ինձմէ, չարագործ ծառայ որ քու տէրերուդ վրայ կ'իշխես: Բայց ո՛չ քեզի եւ ո՛չ ալ քու զաւակներուդ պիտի չթողում իմ նախնացս եւ Արտեւան արքային մահուան վրէժը: Հի-

մա դուք՝ ծառաներդ՝ մեր՝ ձեր տէրերուն՝ արքայական բարձր գրաւած էք. բայց հանգիստ պիտի չթողում ձեզ մինչեւ որ այդ տեղը, որ մերն է, վերստին մերը չըլլայ:

Երբ Շապուհ դարձեալ պարսկական հողին վրայ կը տանի զինքը, Արշակ կը զղջայ իր արտասանած խօսքերուն համար եւ Շապուհի ոտքերը կ'իշխայ: Իսկ երբ հայկական հողին վրայ կը վերադառնայ, առաջուրնէ աւելի խիստ կը խօսի: Երբ պարսկական հողին վրայ կ'անցնի, դարձեալ զղջման խօսքեր կ'արտասանէ: Այսպէս, առտուրնէ մինչեւ իրիկուն Շապուհ շատ անգամ կը փորձէ Արշակը եւ միշտ նոյն արդիւնքը կը ստանայ: Արշակ իր հողին վրայ խոտասիրտ եւ ամբարտաւան է, պարսկական հողին վրայ՝ զղջահար:

Սովորութիւն էր որ Պարսից եւ Հայոց արքաները ընթրիքի ատեն նոյն տախտին եւ նոյն դահոյքին վրայ կը նստէին: Իրիկունը, ընթրիքի ժամուն, Շապուհ կը հրամայէ որ նախ սեղանին շուրջ նստին բոլոր կոչականները եւ ամենէն վերջ ներս բերեն Արշակը, զոր փոխանակ, ըստ սովորութեան, իր քովը նստեցնելու, ամենէն նուաստ տեղը կը նստեցնէ, ուր հայկական հող սփռուած է:

Արշակ հագիւ նստած, ոտքի կը կանգնի եւ կը պոռայ Շապուհի երեսին.

— Ի՛մա է այն տեղը ուր դուն բաղմած ես: Ե՛լ այդ տեղէն որ ես նստիմ, զի մեր՝ Արշակունիներու՝ տեղն է հող: Երբ երկիրս վերադառնամ, չարաչար վրէժ պիտի լուծեմ քեզմէ:

Այն ատեն Պարսից արքան կը հրամայէ Արշակը չղթալակապ բանտարկել տալ Անյուշ բերդին մէջ, մինչեւ որ

մեռնի: Յաջորդ օրը Շապուհ Վասակ սպարապետին մորթը, խոտով լեցնել տալով, Անյուշ բերդը տանիլ կու տայ, ուր բանտարկուած էր Արշակ:

Անկէ վերջ, պարսիկ բանակները կ'արշաւեն Հայաստան, գերի կը տանին Փառանձեմ թագուհին, կը գրաւեն Հայոց թագաւորին գանձը, որուն փոխադրութիւնը ինը օր եւ ինը գիշեր կը տեւէ, կը գրաւեն եւ կը կործանեն Արտաշատն ու Վաղարշապատը, Երուանդաշատն ու Զարեհաւանը, կը գերեն տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ, կին եւ մանուկ, կը տիրեն բոլոր բերդերուն, խայտառակութեամբ կը սպաննեն Փառանձեմը, իսկ գերիները կը տանին կը բնակեցնեն Ասորեստան եւ Խուստտան: Յետոյ Շապուհ կ'արշաւէ Հայաստան, Վահան Մամիկոնեանի եւ Մերուստան Արծրունիի առաջնորդութեամբ, կ'սպասարկէ ամբողջ երկիրը, եւ ամէն տեսակ չարիք կը հասցնէ Հայոց (Փաւստոս, Դ., 58 եւ 59):

Թշնամութիւնները կը շարունակուին Պարսից եւ Հայոց միջեւ: Հայերը մոռցած չէին իրենց Արշակ թագաւորը: Անգամ մը, ճակատամարտի մը մէջ Հայ նիզակաւորները, նման բարձր լերան մը եւ կամ հաստաբետ, հզօր եւ անշարժ աշտանակի մը, մոլեգնօրէն յարձակելով Պարսից վրայ, զանոնք թաւաղելու վար կը նետէին ձիերէն եւ կը գոչէին. «Առ Արշակ քաջ»: Եւ կամ «Արշակայ թագաւորին մերոյ զոհ լիջիր, կամ «Արշակայ զոհ լիջիր»: Շապուհ հիացած Հայոց զօրքին վրայ, կ'ըսէ. «Երանի անոր որ հայկականին նման տիրասէր եւ միաբան ու համերաշխ գունդ մը ունի»:

Պարսից եւ Քուշանաց միջեւ պատերազմի մը մէջ Շապուհ կը խոստանայ

հայազգի Դրաստամատի, որ փրկած էր իր կեանքը, տալ ինչ որ ուզէ: Եւ Դրաստամատ, որ Արշակի եւ անոր հօր Տիրանի օրով կարեւոր պաշտօններ վարած ներքինի մըն էր եւ բարձր քան բոլոր նախարարները, կ'ըսէ.

— Քեզմէ ուրիշ բան չեմ խնդրեր բայց եթէ հրաման որ երթամ տեսնեմ իմ տէրս՝ Հայոց Արշակ թագաւորը: Եւ երբ իր քովը երթամ, արտօնէ որ օրուան մը համար Արշակը ազատեն իր կապանքներէն, թոյլ տան ինձ որ անոր գլուխը լուծեմ եւ օժանեմ, պատմուճան հագցնեմ եւ արքայական բարձ պատրաստեմ, խորտիկներ հրամցնեմ եւ գինի տամ, եւ միայն օր մը զայն ուրախացնեմ երաժիշտներով:

Շապուհ կը պատասխանէ.

— Խնդրածդ շատ դժուար բան է, որովհետեւ Պարսից թագաւորութեան հիմնարկութենէն ի վեր, մարդ չէ եղած որ թագաւորներուն առջեւ արտասանէ անունը մէկու մը որ հոն բանտարկուած է: Բայց դուն աւելի ծանր բան մը կ'ընես. ինծի կու տաս անունը մէկու մը որ թագաւոր եղած է, իմ ընկերս եւ իմ թշնամիս: Դուն անձը մահուան վտանգին ենթարկեցիր եւ Անյուշ բերդը յիշեցուցիր, ինչ որ Արեւոյ թագաւորութեան սկիզբէն ի վեր եղած բան չէր: Բայց որովհետեւ դուն ինծի մեծ ծառայութիւն մատուցիր, ինչ որ խնդրեցիր՝ տուի քեզի:

Եւ Շապուհ Արշակի կու տայ արքայապահ գունդէն հաւատարիմ սպայ մը եւ արքունի մատանիով կնքուած նամակ մը, որով Դրաստամատ կ'արտօնուի Անյուշ բերդէն ներս մտնելու եւ Արշակի հետ վարուելու ինչպէս որ ուզէ:

Դրաստամատ Անյուշ բերդը կը հասնի, կը տեսնէ իր տէրը, եւ կ'արձա-

կէ անոր երկաթեայ ձեռնակապերը, ոտքի շղթաները եւ վիզին անուրը : Կը լուայ անոր գլուխը, եւ կը լողցնէ զայն : Եւ անոր ազնիւ պատմութեան մը կը հագցնէ եւ հանգստաւ նստարան մը կը պատրաստէ ու կը նստեցնէ զայն : Եւ անոր կը հրամցնէ ընթերիք եւ գինին ըստ արքունի արարողութեան : Դրաստամատ կը քաջաւերէ Արշակը, կ'ուրախացնէ ու կը մխիթարէ զայն զուսաններու երգերով :

Աղանդեր մատուցանելու ժամանակ, Արշակի առջեւ կը դնեն, խնձոր, վարունգ եւ ամիճ, ինչպէս նաեւ դանակ մը, որպէսզի կտրէ եւ ուտէ ինչպէս որ ուզէ : Բայց երբ Արշակ կը գինովնայ, եւ իր աչքերը կը սկսին մթաղնիլ, կը վերագտնէ իր արքայական հրապարտութիւնը եւ կ'ըսէ .

— Վա՛յ ինձ, Արշակ, այս վիճակի՞ն պիտի հասնէի ես եւ ա՛յս պիտի ըլլար իմ վախճանս : Եւ դանակը սիրտը կը մխէ : Մահը անմիջական կ'ըլլայ :

Երբ Դրաստամատ կը տեսնէ իր սիրական տիրոջ մահը, դանակը կը հանէ Արշակի սրտէն եւ իր կուշտը կը մխէ, ու ինքն ալ կը մեռնի նոյն հետայն : (8)

(8) Բիւզանդացի պատմագիր Պրոկոպիոս (527 - 568) կը պատմէ Հայոց եւ Պարսից միջեւ պատերազմները եւ հաշտութիւնը, ինչպէս նաեւ Արշակի բերդարգելութիւնը, Դրաստամատի այցելութիւնը, Արշակի եւ Դրաստամատի անձնապաշտութիւնները, քաղաքով Հայոց Պատմութիւն անուն գրքէն (De bello pers. I. V., 7 - 35).

Պ. Յ. Քիւրտեան այս հատուածը քարգմանած է Մշակոյթ ամսագրին

5. — «ԿՈՅՐԻ ԶԱԽԱՅ»
ԹՈՒՐԻՔԵՐՈՒՆ ՄԷՋ
«ՔԵՌՈՒՕՂԼՈՒ»

Պ. Ժորժ Տիւմէզիւլ ամփոփելէ վերջ Տիրանի եւ կոյրի զաւկին՝ Արշակի պատմութիւնը — զոր մենք աւելի ընդարձակ ներկայացուցինք ընթերցողին մտքին մէջ Թարմացնելու համար հայկական հին ժողովրդական վէպի մը յիշատակը — հանգիստութիւններ (անալոժի) կը գտնէ այդ պատմութեան եւ Քեռօղլուի զրոյցին միջեւ, որ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէ իրանեան եւ կովկասեան Ազրպայճանսներուն, Թուրքերուն եւ նոյնինքն Հայոց մէջ :

Այս զրոյցը այնքան սիրելի է թըրքախօս ժողովուրդներուն որ Ազալա՝ ճանի մէջ Քեռօղլու խաններ, այսինքն միմիայն Քեռօղլուի զրոյցը պատմադներ կան, ինչպէս ուրիշ տեղեր՝ Շահնամէ խաններ եւ Գուրան խաններ : Մարաշի կողմերը զրոյցը պատմողները կը կոչուին Քեռօղլուներ : Ասոնք ձմրան երկար գիշերներու հաւաքոյթներուն մէջ կը պատմեն հերոսին քաջագործութիւնները եւ սաղի ընկերակցութեամբ կ'երգեն անոր մասին գրուած կամ անոր վերագրուած բանաստեղծութիւններ : Այնթապի շրջանին մէջ ալ հէքեթի մասնագէտներ կան, որ ապտալ անունը կը կրեն եւ Քեռօղլուի զրոյցն ալ կը պատմեն : Փոքր Ա-

մէջ (Ա. տարի, քիւ 10, էջ 361 - 366) : Լաւագոյն քարգմանութիւն մը եւ հատուածին հեղինակին մասին նկատողութիւններ եւ յարակից խնդիրներու ուսումնասիրութիւնը տես Հ. Աղեքսանդր Մատիկեան, Անանունը կամ կեղծ Սեբէոս (Վիեննա, 1913, էջ 18 - 22) :

սիրոյ մասնաւորապէս արեւելեան շրջանակին մէջ Քեռօղլուի զրոյցը կը պատմուի աշուղներու կողմէ : Թուրք վաչկատուն ցեղախումբերը, Եփրատէն մինչեւ Մերվ, մասնաւոր սէր մը կը տածեն Քեռօղլուի քաջագործութեանց յիշատակին եւ բանաստեղծութեանց համար : Ասոնց համար Քեռօղլու տիպար մարտիկն ու գուսանն է :

ՔՕ. ի (համառօտագրութիւն Քեռօղլուի) զրոյցը կենդանի զրոյց մըն է ուրեմն, ինչպէս է թերեւս մինչեւ այսօր ալ Խ. Հայաստանի կարգ մը վայրերուն մէջ Սասնոյ Ծոփերը, եւ այս պատճառաւ ունի տարբերակներու մեծ թիւ մը :

ՔՕ. ի զրոյցին մասին թուրք երիտասարդ գիտնական մը՝ Պ. Բերթեւ Նախի (այժմ՝ Բ. Ն. Պարաթաւ) 1931ին, երբ օգնական ուսուցիչ էր Իսթանպուլի համալսարանին մէջ, հրատարակած է ընդարձակ եւ շատ մը տեսակէտներով խզամախ եւ օգտակար ուսումնասիրութիւն մըն է (9), որուն մէջ կ'ընէ զրոյցին զանազան խմբագրութեանց (10) վերլուծումն ու համեմատութիւնը, կ'ուսումնասիրէ անոր ազդեցութեան եւ տարածման շրջանակը, կը քննէ ծագման խնդիրը : Քեռօղլուի զրոյցին մասին աւելի կատարեալ ու-

(9) Pertev Naili, Köroğlu Destanı. İstanbul 1931 (Զ. հատոր Թուրք Հաւը Հիւրթէրինէ վէ Սաղաիրէրինէ աթ մէթինէր մատենաշարին :

(10) Խմբագրութիւն բառը կը գործածենք պատմութեամբ կամ պատմութիւնաբանութեամբ :

սումնասիրութիւն զոյուրթիւն չունի ո՛ր եւ է լեզուով :

Պ. Բ. Ն. Պարաթաւ, որ չորս անտիպ տարբերակներ կը հրատարակէ այս գրքին մէջ, կ'ամփոփէ չորս ամբողջ (այսինքն սկիզբ եւ վերջ ունեցող) եւ եօթը պակասաւոր տարբերակներ : Ասոնցմէ վերջ կը համառօտէ նաեւ հայկական հատուածները (11) :

Պ. Տիւմէզիւլի կարծիքով, զրոյցին հայրենիքն է այն ընդարձակ հողամասը, որ կը պարփակէ Ազրպայճանը, Խ. Հայաստանը եւ Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները : Այդ շրջանակին մէջ է որ հաւաքուած են զրոյցին գրեթէ բոլոր խմբագրութիւնները, եւ հոն է որ ՔՕ. կը կատարէ իր շահատակութեանց եւ քաջագործութեանց մեծագոյն մասը : Ծիշդ է որ զրոյցը տարածուած է նաեւ Փոքր - Ասիոյ, Վրաստանի եւ Թուրքեստանի մէջ, բայց այս երկիրները դրացի են վերոյիշեալ շրջանակին եւ յայտնի է թէ զրոյցները որքան դիւրաւ կը փոխանցուին ժողովուրդէ ժողովուրդ :

Պ. Պարաթաւ իր գրքին մէջ տեղ մը (էջ 151) զրոյցին ծագման խնդիրը դուրսն առնուած կը նկատէ իրաւամբ, ինչպէս իր ուսուցիչներէն՝ Բրոֆ. Քէօփ - րիւլի Գուրթ եւ Պ. Ժ. Տիւմէզիւլ : Բայց ուրիշ տեղ մը կը յայտարարէ թէ զրոյցը Թուրքմէններուն մէջ ծնունդ առած է («Ինչ հալտէ Թիւրքմէններուն չըգան Քեռօղլու հիւրթէրին», էջ 101),

(11) Ղ. Աղայեանց, Քեռօղլու Արեւմտեան. Քեռօղլու Կեանքից, Կ. Պոլիս, 1924 : Այս գրքին կովկասեայ հրատարակութիւնը, որուն անունն է Քեռօղլու Հէքեթը չկրցանք գտնել փարսի մէջ :

ինչ որ կը հակասէ իր առաջին եզրա-
կացութեան: Պ. Պարաթաւ կը գրէ
նաեւ թէ զրոյցը, իր ներկայ ձեւին
մէջ, կը թուի թիւրքմէն ծագում ու-
նենալ (էջ 154): Իր գիրքը գրած ա-
տեն, Պ. Պարաթաւ կրնար այսպիսի
ենթադրութիւն մը ընել, որովհետեւ
Պ. Տիւմէզիլ այն ատեն հրապարակ չէր
հանած Կովկասի մէջ կայրի գաւկի
Փոքրորական թեմային վարկածը, որ
կը պահանջէր համաշխարհային Փոք-
լորի մասին ծանօթութիւն (12): Բայց
ինչ որ, մեր կարծիքով, կը կազմէ Պ.
Պարաթաւի ուսումնասիրութեան գըլ-
խաւոր թերին, զրոյցին ուրիշ զրոյցնե-
րու հետ համեմատութեան պակասն է:
Թողունք ՔՕ-ի զրոյցին բաղդատու-
թիւնը սկիւթական, օսական, վրացա-
կան եւ հայկական զրոյցներուն հետ,
որոնց — բացի օսականէն — հեղինա-
կը անտեղեակ մնացած է, բայց երբ
նոյն իսկ գիտած է որ ՔՕ-ի զրոյցին
մէջ զրուակներ կը յիշեցնեն արեւ-
մտեան զրոյցներու հատուածներ, նը-
մանութիւնը պատահական նկատելով
զոհացած է, փոխանակ նոր պրպտում-
ներու ձեռնարկելու: Յիշենք օրինակ
մը: ՔՕ-ի մէջ կայ զրուակ մը որ բո-
լորովին կը նմանի Վիլհէլմ Թէլի զրոյ-
ցին: Նախիջևանցի մը՝ Տէմիրձիօղլու
ՔՕ-ի համբաւը կը լսէ եւ կը փափաքի
մաս կազմել անոր խումբին, ուստի
կ'երթայ ՔՕ-ի ամբոցը: Քեօօղլու,
զայն իր խումբին մէջ մտցնելէ առաջ,
կ'ուզէ փորձել անոր քաջասրտութիւ-
նը: Գլխուն վրայ խնձոր մը կը դնէ եւ
խնձորին վրայ ալ՝ մատանի մը, եւ
մատանիին մէջէն ութսուն նետ կ'ան-

ցընէ: Տեսնելով որ Տէմիրձիօղլու ա-
ռանց վախի կ'ենթարկուի այս վտան-
գաւոր քննութեան, ՔՕ-ը զայն կ'ընդու-
նի իր խումբին մէջ: Արդ, Պ. Պարա-
թաւ այս զրուակին առթիւ կը յիշէ
Վիլհէլմ Թէլը, բայց չի հետաքրքըր-
ւիր թէ այս զրուակը միմիայն ՔՕ-ի եւ
Վիլհէլմ Թէլի՞ յատուկ է թէ կը գըտ-
նուի ուրիշ ժողովուրդներու մէջ ալ:
Պիտի բաւէր համայնագիտարան մը
բանալ հասկնալու համար որ այս զը-
րոյցը տարածուած է բազմաթիւ ժո-
ղովուրդներու մէջ, որով յատուկ չէ
միմիայն ՔՕ-ի եւ հետեւարար Թիւրք-
մէններուն:

Աւելորդ է ըսել սակայն թէ այս թե-
րին մեծ բան մը չի պակսեցներ իր այ-
լապէս օգտակար ուսումնասիրութեան
արժէքէն: Իր գիրքը թանկագին նպաստ
մըն է Մերձաւոր Արեւելքի Փոքրորին
հետազոտութեան:

Պ. Պարաթաւ ՔՕ-ի զրոյցին տարբե-
րակները, իրենց պարունակութեան
համաձայն կը բաժնէ երեք խումբի,
ա) թիւրքմէն, բ) աղրպայճանեան եւ
գ) փոքր — ասիական (13): Իր ամփո-
փումներուն համաձայն վերլուծելով
այս երեք խումբերուն պատկանող
խմբադրութիւնները, այն եզրակացու-
թեան յանդեցանք որ անոնց կորիզը կը
կազմէ աղրպայճանեան (14) կոչուած
խումբը, թէեւ թիւրքմէն կոչուած
խումբը կը պարունակէ զրոյցին մէկ-
երկու հին տարրերը:

Աղրպայճանեան խումբին պատկա-
նող ամենէն ընդարձակ խմբադրու-

թեան անդլիերէն թարգմանութիւնը,
որուն բնագիրը կը գտնուի Փարիզի
Աղղային Մատենադարանին մէջ, գրե-
թէ դար մը առաջ հրատարակած է լեհ
արեւելագէտ մը՝ Ալեքսանդր Խոժքօ
(15): Այս խմբադրութեան է որ կը
քաղենք քանի մը հատուածներ, համա-
ոտելով զանոնք, աղօտ դադափար մը
տալու համար Քեօօղլուի զրոյցին
մասին:

×

Քեօօղլու թէքէ ցեղախումբին կը
պատկանի: Հայրը՝ Միրզա Սարրաֆ,
Թուրքեստանի Մուրատ թագաւորին
ծիւղ երամակներուն վերակացուն է:
Օր մը, երբ երամակները կ'արածին
ձիհուն գետին եզրերը, գետէն ձի մը
կ'ելլէ եւ կը զուգաւորուի երկու մա-
տակ ձիերու հետ: Երբ այս մատակ-
ներէն երկու քուռակներ կը ծնին,
ՔՕ-ի հայրը զանոնք թագաւորին կը
նուիրէ, իրր գերբնական ծնունդ ու-
նեցող ձիեր: Բայց քուռակները տձեւ
եւ տգեղ են: Թագաւորը՝ դայրացած՝
կը հրամայէ կուրցնել Միրզա Սարրա-
ֆի աչքերը: ՔՕ-ը, այն ատեն փոքրա-
տի, խորապէս կը զգածուի այս անար-
դար արարքէն. բայց հայրը զինքը կը
ժխիթարէ եւ կը հաւաստէ թէ, երազի
մը համաձայն, օր մը մեծ հերոս մը
պիտի ըլլայ, ուստի կը յանձնարարէ
որ չմոռնայ թագաւորէն վրէժ լուծել:
Թագաւորը, ՔՕ-ի խնդրանքին վրայ,
անոր կը նուիրէ քուռակներէն մին,
որ չէկ (գըր, գըր — աք) է եւ երբ կը

(15) A. Chodzko, Specimens of
the popular poetry of Persia, as
found in the adventures and impro-
visations of Kurroglou, the bandit-
minstrel of Persia, etc. London, 1842.

մեծնայ շատ գեղեցիկ ձի մը կ'ըլլայ,
առանց ո եւ է թերութեան: Օր մը,
թագաւորը կը հանդիպի ՔՕ-ի, որ այդ
ծիւղն վրայ հեծած է սպառազէն: Թա-
գաւորը, ձիուն արտակարգ գեղեցիկու-
թենէն եւ ձիաւորին ազնուական կեր-
պարանքէն յափշտակուած, կը փափա-
քի դիտնալ թէ ո'վ է այդ երիտասար-
դը: ՔՕ-ը թագաւորին հրամանով կը
մօտենայ անոր, բայց կը սկսի դայն
նախետել: Թագաւորը անմիջապէս կը
հասկնայ թէ ձիաւորը Միրզա Սարրա-
ֆին դաւաճն է եւ կը հրամայէ պատ-
ժել դայն: ՔՕ-ը չարունակէ անար-
գել թագաւորը եւ կը յայտնէ թէ հօրը
վրէժը պիտի լուծէ: Հակառակ թագա-
ւորին խոստումներուն, ՔՕ-ը յար-
ձակի թագաւորին հետեւորդներուն
վրայ եւ կը կոտորէ զանոնք: ՔՕ-ը Ու-
քսոսի միւս ափը կ'անցնի, ուր հայրը
իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ:

Միրզա Սարրաֆ, ուսումնասիրելէ
վերջ աստեղագիտական գիրք մը, տը-
ղուն կը յայտնէ աղբիւրի մը տեղը, եւ
կը յանձնարարէ այդ աղբիւրին փըր-
փուրները խնամքով հաւաքել մասնա-
ւոր ամանի մը մէջ եւ իրեն բերել: ՔՕ-
ը կը կատարէ հօրը յանձնարարութիւնը
եւ կը վերադառնայ խորհրդաւոր փըր-
փուրով: Բայց փրփուրը այնքան սղի-
տակ է, այնքան փափկահամ եւ այն-
քան թարմ, որ անփորձ երիտասար-
դը փրփուրը կը լամէ ճամբան: «Բոլոր
յանձնարարութիւններդ կատարեցի,
կ'ըսէ հօրը, բայց աղբիւրին երեսը
փրփուր չերեւաց»: Ի վերջոյ կը խոս-
տովանի թէ փրփուրը խմած է: Այն
ատեն հայրը կը գոչէ. «Ի՞նչ ըրիր,
թշուառական: Անիծեալ ըլլաս: Փըր-
փուրը թանկագին էր եւ միակ դարմա-
նը կուրութիւնս բուժելու: Այս փըր-
փուրէն մաս մը ես պիտի գործածէի,

(12) Զրոյցին ծագման մասին ուրիշ
քննութիւն գիտնականներու կարծիքը տես
նոյն գրքին մէջ, էջ 151 - 154:

(13) Բ. Նաիլի, անդ, էջ 41:

(14) Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել
կովկասեան խումբը:

մնացեալը քեզի պիտի տայի որ իւր - մէկը: Բայց ճակատագրին որոշումնե-
րը անխորհրդի են: Դուռն անյաղթե-
լի մարտիկ մը պիտի ըլլաս, մինչ ես
կոյր պիտի մեռնիմ: Այժմ ամէն բան
վերջացած է »:

Միւրգա Սարրաֆ տղուն կը յանձնա-
րարէ որ Աղրպայճան երթայ, ուր կ'իշ-
խէ Պարսից Շահը: Շահը զինքը ար -
քունիք պիտի հրաւիրէ: Պէտք չէ որ
հրաւէրը ընդունի: Բայց պէտք չէ որ
ալ Շահին դէմ ապստամբի: ՔՕ. կ'որո-
շէ Պարսկաստան հաստատուիլ եւ ծա -
ռայել Ալիի պաշտամունքին:

Վերադարձին, ՔՕ. կը հանդիպի Տէ-
լի Հասան անուն աւագակապետի մը,
որ ունի քառասուն ձիաւոր: Տէլի Հա-
սան կը սիրահարի ՔՕ.ի ձիուն եւ դայն
կ'ուզէ: Կոխ կը ծագի ՔՕ.ի եւ Տէլի
Հասանի միջեւ: ՔՕ. կը յաղթէ եւ Տէ-
լի Հասան կը խոստանայ ՔՕ.ի ծառա-
յել հաւատարմօրէն, եւ իր խոստումը
կը յարդէ: Իր թաքուն գանձարանը կը
յանձնէ ՔՕ.ի, որուն հետ կը շարու -
նակէ կարաւանները կողոպտել: ՔՕ.ի
հրամանով եօթանասունըթը հոգի -
նոց խումբ մը կը կազմէ: Ասոնք տէլի
(խենթ) կը կոչուին:

ՔՕ. Տէլի Հասանի հետ Գարատաղի
(Աղրպայճեան) մէջ Կէօքչէպէյի դաշ-
տը կը հաստատուի: Իր քաջագործու -
թեանց համբաւը շուտով կը տարած -
ուի: Բոլոր քաջերը, ամէն անոնք ու
հարստանայ կ'ուզեն, ՔՕ.ի դրօշին
տակ կը հաւաքուին: ՔՕ. ամէնուն
հետ հօր աէս կը մարտի եւ յայնօրէն
կը մառճատուէ իր հետեւորդները, ո-
րոնք թիւը շուտով կը հասնի 777ի: Ա-
սորապաճանի ետեւամարտիս կը տահան-
օք ու ՔՕ. մեկնի առ երեսուն: ՔՕ.
կը հնազանդի եւ Իրանէն տեղափոխ
կ'անցնի: Ճամբան կարաւան մը կը կո-

չոպաւ: Երեւանի խանը զինուոր կը
ղրկէ պատժելու համար ՔՕ.ն. բայց
կը պարտուի: Յետոյ ՔՕ. կը հաս -
տատուի Չամլը - Պէլ կոչուած վայ -
րը, ուր բերդ մը կը շինէ եւ ժողովուրդ
կը հաւաքէ: Բոլոր անոնք որ ՔՕ.ի ա-
նունը, առատաձեռնութիւնը եւ քաջա -
գործութիւնները կը լսեն, կը փութան
միանալ անոր խումբին: Քիչ ատեն -
ուան մէջ, Չամլը - Պէլ հաստատուած
ընտանիքներուն թիւը 8000ը կ'անցնի:

Չամլը - Պէլի մէջ Հօճա Եագուպ ա-
նուն մէկը կայ, որ Ուրֆայի մէջ մսա-
վաճառի մը Այվաղ (կամ Իվաղ) անուն
տղուն սիրահարած է: Հօճա Եագուպ
այդ տղուն նկարը ցոյց կու տայ ՔՕ.ի,
որ իր կարգին կը սիրահարի Այվաղի:
ՔՕ.՝ ծպտուած հովիւի մը պէս՝ կը
յաջողի խարել Այվաղի հայրը եւ Այ -
վաղը փախցնել Չամլը - Պէլ: Ճամբան,
անդունդի մը եզերքը, կը հանդիպի Ա-
րար Ռէյհանի: Արարը կ'ըսէ. « Եթէ
ՔՕ., այս անդունդը կարենայ անցնիլ,
չեմ վնասեր իրեն »: ՔՕ. ձիուն կ'աղա-
չէ. « Ձիս Չամլը - Պէլ հասցուր, չէ'կ
ձիս »: Իրեն թէ թոչուն մը ըլլար, չէ'կ
ձիս մէկ ոստումով անդունդին միւս
եզը կը փոխադրէ ՔՕ.ն: Ռէյհան
ՔՕ.ի բարեկամը կ'ըլլայ:

ՔՕ. էրդըւմցի Պէլի Ահմէտ անուն
անձէ մը կը տեղեկանայ որ Կ. Պոլսոյ
թագաւորին՝ Սուլթան Մուրատի աղ -
ջիկը Նիկեար հանրմ սիրած է իրեն,
ուստի անմիջապէս Պոլիս կը սուրայ իր
չէ'կ ձիով: Հոն, կ'իջնէ պառաւ կնոջ մը
տունը, եւ կարգ մը հնարքներու շնոր-
հիւ կը յաջողի Նիկեար հանրմ փախ -
ցնել: Վերադարձին, ՔՕ. կը հանդիպի
Եւրոպացի թագաւորի մը վէզիրին տը-
ղուն որ, Նիկեար հանրմի սիրահա -
րած ըլլալով, անոր հետ ամուսնանա-
լու համար Պոլիս եկած է: Եւրոպա -

ցին կ'ուզէ սպաննել ՔՕ.ն, բայց կը
պարտուի:

Հասան փաշա պետն է Խընիս ցեղա-
խումբին, որ 30-000 վրան ունի: Փա -
շան, որ լսած է զորշ ձիուն համբաւը,
իր վեց աղջիկներէն մէկը կամ իր տէ-
րութեան կէսը կը խոստանայ անոր որ
այդ ձին իրեն պիտի բերէ: Քէչէլ Համ-
զա անուն խոհարար մը կը յաջողի
ՔՕ.ն խաբելով ձին փախցնել: ՔՕ. ,
որ առանց իր ձիուն բան մը չար-
ժեք, կը պաղատի Համզայի որ ձին վե-
րադարձնէ: Համզա կը խոստանայ փա-
շային աղջիկը կնութեան առնելէ վերջ
ձին վերադարձնել եւ կը յանձնարարէ
որ գայ զինքը գտնէ: ՔՕ. Չամլը - Պէլ
կը վերադառնայ եւ վեց ամիս տունէն
դուրս չ'ելլեր. բայց օր մը իր ձիուն
կարօտը զինքը կը մղէ աչուղի կերպա-
րանքով փաշային սպարանքը երթալ,
ուր մեծ խնջոյք մը կը տրուի: Աչուղը
կ'ըսէ թէ ինք կրնայ զսպել այն ձին զոր
Համզա բերած է եւ զոր մինչեւ այն ա-
տեն ո'չ ոք կրցած է զսպել: Ձին կը բե-
րեն: Երբ ՔՕ. իր սիրած ձին կը տես -
նէ, իր ամենէն գեղեցիկ բանաստեղ -
ծութիւնները կ'արտասանէ, ձիուն վը -
րայ կը ցատկէ եւ կը սկսի հեզնել փա -
շան: Փաշան կը հրամայէ պատժել այս
յանդուգն արարածը. բայց ՔՕ. կը
յաղթէ թէ' փաշային եւ թէ անոր զին -
ուորներուն, Համզան փաշա կ'ընէ եւ
փաշային մէկ աղջիկը առնելով Չամ -
լը - Պէլ կը վերադառնայ:

Օր մը, ՔՕ. կարաւան մը կողոպ -
տելու պէտքը կը գգայ եւ կարաւան
մը կը գտնէ, որուն տէրը ինքզինքը
իր թուրք կը ներկայացնէ: Այս
« Թուրք »ը շատ քաջ է: ՔՕ. անոր վը-
րանը կը մտնէ, բայց « Թուրք »ը դայն
կ'ամօքնէ ըսելով որ ՔՕ. այդ տեսակ
ստորին գործերու չի զիջանիր: Ի վեր -

ջոյ, կ'ընդունի ՔՕ.ի հետ կուրի, եւ
ՔՕ.ն ձիէն վար նետելու պահուն, կը
խզճայ անոր, վրանը կը հրաւիրէ, կը
մեծարէ եւ 500 թուման վճարելով
Չամլը - Պէլ կը դրէ:

Ատեն մը վերջ, Չամլը - Պէլէն երկ-
րորդ կարաւան մը կ'անցնի, որուն տէ-
րը նախորդէն աւելի ուժեղ մէկն է,
բայց կը հաւանի ՔՕ.ի 600 թուման
տալ, որպէսզի կարաւանը չկողոպտէ:
ՔՕ., որ առաջին կարաւանը կողոպ -
տած չըլլալուն (կամ թերեւս առաջին
կարաւանին տիրոջմէն յաղթուած ըլ -
լալուն) համար ինքզինքը նուաստա -
ցած կը զգայ, դ ա ղ ա ն ո ռ է ն կը
տեղեկանայ թէ ե'րբ նորէն պիտի անց-
նի այդ առաջին կարաւանը: Երջնկայի
մէջ դարանակալ կը սպասէ կարաւա -
նին, կը կողոպտէ դայն եւ վատարար
կը սպաննէ կարաւանին տէրը: Սպան-
նելէն վերջ կը հասկնայ թէ կարաւա -
նին տէրը Հայ մըն է, եւ դո՛ւ կը մը-
նայ (16):

(16) Այսպէս է հոնժոյի անգլիերէն
թարգմանութեան մէջ: Բ. Նաիլի սը-
խալ պատմած է այս դրուագը: Ըստ
իրեն, երբ ՔՕ. եւ իր ընկերները կը
հասկնան որ կարաւանին տէրը Հայ
մըն է, կը սպաննեն գայն: Խոնժօ, ծա-
նօթագրութեան մը մէջ կ'ըսէ թէ շիի-
ները (Ալիի հետեւորդները, ինչպէս է
ՔՕ.) այնքան կ'ատեն սիւննի թուրքե-
րը որ կը նախընտրեն Հայէ մը քան թէ
Թուրքէ մը խաբուած ըլլալ: Բ. Նաիլիի
խեղափութումը անտարակոյս դիտում-
նաւոր չէ, այլ հետեւանքն է հոնժոյի
անգլիերէն թարգմանութիւնը տեսած
հրապարակ: Աւելորդ չէ րոյն որ Թուր-
քերը Հայոց դարաւոր թշնամիները չեն
եղած, եւ ինչպէս պիտի տեսնենք, ՔՕ.
Հայոց թշնամի չէ:

Պոլսոյ եպարքոսը իր աղջիկը կը խոստանայ անոր որ ՔՕ.ն ողջ պիտի բերէ իրեն: Պոլսու փաշա, որ եպարքոսին աղջիկը կը սիրէ, ճամբայ կ'ելլէ եւ Չամլը - Պէլի առջեւ կը բանակի երկու հազար զինուորով: ՔՕ. աշուղի պէս ծպտուած թուրքերուն բանակա-տեղին կը մտնէ եւ փաշային վրանը կ'երթայ: Փաշան զայն կը հրաւիրէ երգել: «Լսած եմ որ, կ'ըսէ, ՔՕ. կոչուած աւազակը յանապատրաստից հը-րաշալի բանաստեղծութիւններ կը յօ-րինէ: Եթէ անոր երգերէն գիտես՝ երգէ՛»: ՔՕ. կը կատարէ փաշային փա-փաքը. բայց իր ամէն մէկ խօսքը փա-շան զրգոելու համար է: «Պոլսու փա-շա, իմ վրաս կը յարձակիս, բայց պի-տի սորվեցնեմ քեզի: Ինչո՞ւ զիս ձեր-բակալել կ'ուզես: Պիտի սորվեցնեմ քե-զի»: Փաշան կ'այլալի: «Աչո՛ւղ, ՔՕ.ն տեսած չեմ երբեք, ինչէ՞ն կրնայ իմ անունս եւ ծրագիրս գիտնալ»: — «Աս-տուած երկար կեանք տայ փաշայիս. բառ առ բառ կը կրկնեմ ինչ որ ՔՕ.էն աւանջովս լսեցի երէկ գիշեր: Եթէ կ'ուզես կ'երգեմ: Եթէ ո՛չ՝ կը լռեմ»: — «Ո՛չ, ո՛չ, չարունակէ...»: ՔՕ. ներքնապէս ինքզինքը կը յանդիմանէ իր անխոհեմութեան համար, բայց ան-միջապէս կը վերսկսի: «Քեզի ցոյց պիտի տամ թէ ո՛վ եմ ես: Մօրդ աչ-քերը արցունքի լիճերու պիտի վերա-ծեմ: Զգո՛յշ, պիտի սպաննեմ քեզ: Ա-յո՛ւ, պիտի սորվեցնեմ քեզի, Պոլսու փաշա»: Փաշան կը յուզուի: «Աչո՛ւղ, ՔՕ. կոչուած աւազակը յանգեցնութեան չափը կ'անցընէ: Ի՞նչ ըրած եմ այդ սրիկային որ զիս սպաննել կ'ուզէ»: ՔՕ. ներողութիւն կը խնդրէ: Փաշան կը հրամայէ չարունակել եւ ՔՕ. կը չարունակէ այնքան ամբարտաւանու-

թեամբ որ փաշան այլեւս ոտքի կը ցատկէ: Բայց ճիշդ այդ պահուն փաշային մէկ ծառան, որ ատենով ՔՕ.ի ձիա-դարմաններէն մին եղած է, վրանին մօտէն կ'անցնի եւ կը ճանչնայ կեղծ աշուղին ձայնը: Փաշան դուրս կը կան-չէ վրանէն եւ անոր կ'ըսէ թէ ՔՕ.ն է որ կը գտնուի վրանին տակ: Փաշան չի հաւատար ծառային: «Պէ՞նթ ես: ՔՕ.ն առիւծի սի՞րտ կերած է որ համարձա-կի մինակը դալ վրանս նստիլ»: Ծա-ռան կը պնդէ: «ՔՕ.ն է, երկար տարի-ներ ծառայած եմ անոր. դուն զինքը չես ճանչնար, հազար տեսակ հնարքի կը զիմէ»: — «Ան չէ, անկարելի է»: — Աստուած երկար կեանք տայ փաշա-յիս: Սխալ չէ ըսածս, եւ իբր ապա-ցոյց, քեզի գաղտնիք մը պիտի յայտ-նեմ: Եթէ մէկը յանկարծակի ՔՕ.ին պոռայ. «Զերբակալուած ես», ՔՕ. ոտքի կը ցատկէ եւ ձեռքերը կուրծ-քին վրայ կը խաչաձեւէ...»: Փաշան վրանը կը վերադառնայ ճիշդ այն միջոցին երբ ՔՕ. կը պոռայ. — «Գիտցիր որ Քեօօղլուն եմ, այո՛ւ, պի-տի սորվեցնեմ քեզի»: Փաշան յանկարծ կը պոռայ: «Զերբակալուած ես»: ՔՕ. ոտքի կ'ելլէ եւ ձեռքերը կը խաչաձե-ւէ կուրծքին վրայ: Փաշան զայն ձեր-բակալել կու տայ Պոլիս տանելու հա-մար: Ճամբան ՔՕ. կը յաջողի ազատիլ, փաշային մտքին մէջ կասկած արթն-ցնելով թէ ինք ՔՕ.ն չէ: Բայց զիտ-նալով որ Պոլսու փաշային ամուսնու-թիւնը իր սիրած աղջկան հետ իր ձեռ-բակալութենէն կախում ունի, ինքզին-քը կը յայտնէ եւ կը հաւանի ձերբա-կալուած վիճակի մէջ Պոլիս երթալ, բայց ի վերջոյ կը յաջողի ազատիլ:

Ասոնց նման բազմաթիւ արկածա-խնդրութիւններէ եւ շահատակութիւն-ներէ վերջ, երբ կը տեսնէ որ իր քնա-ցած ատեն իր ձին սպաննուած է, կը յանձնուի իր թշնամիներուն, որ զինքը կը զլխատեն: Այս դէպքը տեղի կ'ու-նենայ Շահ Ապպասի օրով:

6.— ԱՐՇԱԿԻ ԵՒ ՔԵՕՈՒՐԱՂՈՒԻ ԶՐՈՅՑՆԵՐՈՒՆ ԼԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

1.— Զիւռ մը պատճառաւ է՝ որ, ինչպէս կ'ըսէ Փաւստոս, Արշակ Բ.ի հայրը՝ Տիրան՝ կուրուսթեան կը դատապար-տուի: Քեօօղլուի հօր կուրուսթեան պատճառը ձի մըն է նմանապէս:

2.— Քեօօղլու յաճախ կը ծպտուի, իր նպատակներուն հասնելու համար: Փաւստոսի մէջ, Յունաց կայսրը ծըպ-տուած կը լրտեսէ Պարսից բանակը եւ տեղեկանալով անոր կացութեան, կը ջախջախէ զայն (պատմական դէպք մը որ սակայն տեղի ունեցած չէ Արշակի օրով):

3.— Արշակ Շապուհի վրանին տակ կը մատնէ իր ներքին մտածումները եւ թաքուն ծրագիրները: Քեօօղլու ա-կամայ ինքզինքը կը մատնէ Պոլսու Փա-շայի վրանին տակ: Երկու պարագա-ներուն մէջ ալ, երկու թշնամի իշխան-ներուն (Շապուհի եւ Պոլսու Փաշայի) մտքին մէջ կասկած կը ծագի իրենց վրանին տակ գտնուող անձերուն (Ար-շակի եւ Քեօօղլուի) իրական նպա-տակներուն մասին: Արշակ եւ Քեօօղ-լու աւամայ կը մատնեն ինքզինքնին եւ ապա կը ջանան դարմանել իրենց սը-խալը: Երկու պարագաներուն մէջ ալ, երրորդ անձեր (մոգերը եւ Պոլսու Փա-շային ծառան) խորհուրդ կու տան գերբնական ոյժի մը զիմել (Հայաստա-նի հող եւ ջուր՝ Արշակի, «ձերբակալ-ուած ես» ըսել՝ Քեօօղլուի պարագա-

յին մէջ), որպէսզի անխորհուրդ այ-ցելուները խոստովանին ճշմարտու-թիւնը:

Այս հանգիստութեանց վրայ, զորս Պ. Ժ. Տիւմէզլի կը գտնէ Արշակի զրուցա-խառն պատմութեան (17) եւ Քեօօղ-լուի զրոյցին միջեւ, կրնանք աւելցը-նել հետեւեալներն ալ.

1.— Տիրան եւ ՔՕ.ի հայրը ունին եր-կուքական ձի: Ծիշդ է որ Փաւստոս չ'ըսեր թէ Տիրան երկու ձի ունէր, բայց այն իրողութիւնը թէ Տիրան Ա-տրպատականի իշխանին կը զրկէ իր-մէ ուղղուած ձիուն գրեթէ համանման ձի մը, կը հաստատէ որ Տիրան երկու ձի ունէր: Այս երկու ձիերը հրաշալի, այսինքն գերբնական ձիեր էին, եւ հե-տեւաբար արտասովոր ծնունդով: Փա-ւստոս, որ ժողովրդական վէպի մը քա-նի մը դրուագներով եւ պատմական

(17) Արշակ Բ.ի իրական պատմու-թեան համար տեսնել հետեւեալ գիր-քերը, ուր յիշուած են բոլոր կարեւոր աղբիւրները եւ ուսումնասիրութիւն-ները.—

1.— Դոկտ. Հ. Յ. Աստուրեան, Քա-ղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի եւ Հռոմայ, Վենետիկ, 1912:

2.— P. P. Peeters, *Le Début de la Persécution de Sapor, d'après Fauste de Byzance* (Revue des Etudes Arméniennes, I, 1) :

3.— P. P. Peeters, *L'Intervention politique de Constance II dans la Grande Arménie en 338* (Académie Royale de Belgique, Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Séance du 5 Janvier 1931, P. 10 - 47, Bruxelles) :

դէմքերու եւ դէպքերու չփոթումով եւ աղաւաղումով կը գրէ Տիրանի եւ Ար - շակի պատմութիւնը, ամէն գերբնա - կան դրուագ կը վանէ իր պատմութե - նէն, եւ ձիւրու ծննդեան եւ անոնց գերբնական յատկանշներուն վրայէն լուծեամբ կ'անցնի, քրիստոնէական ազդեցութեան տակ: Բայց իրեն ժա - մանակակից ուրիշ հայ հեղինակ մը՝ Եղիշիկ Կողբացի պահած է (Ա. 24) Ե. դարու ժողովրդական հաւատալիքնե - րէն մի քանին, որոնց համաձայն ջու - րէն ելլող անասուններէն կը ծնէին գերբնական անասուններ, ճիշդ ինչպէս ՔՕ-ի զրոյցին մէջ գետէն ելլող եւ գե - տին եղբրքը արածող ձիւրէն կը ծնին հրաշալի քուռակներ (18):

Բայց Տիրանի երկու հրաշալի ձիւ - րուն մասին ունինք որոշ փաստ մը: Մովսէս Խորենացի (Թ. դար), որ յայտնորէն տեղեակ է Արշակի վէպին, կը գրէ (Բ, ԿԲ) թէ Տիրան երկու ձի

(18) Այս հաւատալիքը մինչեւ այ - սօր գոյութիւն ունի հայ ժողովուրդին մէջ: «Ում որ ծանօթ է ժողովրդական հաւատալիքը, որ եզնիկ կողբացու ժա - մանակից ցայժմ կենդանի է մնում, պարզ կը լինի, ծովերի մէջ ապրող հրե - դէն ձիանց եւ փետրին ապրող մատակ - ների գուգաւորութիւնից ծնում են հը - րեդէն ձիեր»: Մ. Աբեղեան, Հայ ժո - ղովրդական վէպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 158: Ասիոյ Թուրքերուն մէջ ալ նոյն հաւատալիքը գոյութիւն ունի, բայց, ինչպէս կը տեսնուի, «Թուրքերուն յա - տուկ» հաւատալիք մը չէ, ինչպէս կը գրէ քէ Պարաքաւ (էջ 58) եւ կարելի չէ անոր վրայ հիմնուիլ հաստատելու համար ՔՕ-ի զրոյցին քիւրքմէն ծա - գումը, ինչպէս կ'ընէ Պ. Վելետի (Բ. Նախի, էջ 153 - 154):

ունէր «թեթեւ քան զՊիղաոսոս, երա - դութեամբ անբաւ, զորս ոչ երկրապետս ալ օղաղնացս համարէին»: Տիրանի ձիերը Պիղաոսոսէն աւելի թեթեւ էին եւ անսահմանօրէն սրընթաց, այնպէս որ աւելի կը թռչէին քան թէ հողին վրայ կ'ոտնէին կը սուրային: Ուրիշ խօսքով հրեդէն ձիեր էին, ինչպէս էր ՔՕ-ի ձին, որ անդունդի մը մէկ եղբրքէն միւսը կը թռչէր փրկելու համար վը - տանդի ենթարկուած իր տէրը:

2.- Թէ՛ Արշակի եւ թէ՛ Քեօօղլուի հայրը կուրութեան կը դատապարտը - լին այն պատճառաւ որ իրենցմէ ուղ - ուած կամ ակնկալուած ձիերը չեն նուիրեր իրենց տէրերուն:

3.- Տիրանի ձին զօրութիւն կը պար - դեւէ այն անձին որ իր վրայ կը հեծնէ, ինչպէս Քեօօղլուի ձին:

Ո՛չ Տիրանի եւ ո՛չ ալ Քեօօղլուի ձիուն այս յատկանշը բացորոշապէս չէ յիշուած, բայց երկու զրոյցներուն քննութիւնէն կը հետեւի ինքնին: Քեօօղլու առանց իր ձիուն անարժէք եւ խղճալի արարած մըն է, ինչպէս երբ Քէչէլ Համզա կը գողնայ զայն, եւ երբ Քեօօղլու կը տեղեկանայ որ իր ձին սպաննուած է, անձնատուր — զրեթէ անձնասպան — կ'ըլլայ: Տիրա - նի ձիուն այս յատկանշին մասին ու - նինք Խորենացիի վկայութիւնը: Պատ - մելէ վերջ թէ Տիրան երկու օղաղը - նաց ձի ունէր, Խորենացի կ'աւելցնէ թէ Բզնունեաց Դատաքէ իշխանը երբ Տիրանի ձիուն վրայ կը հեծնէր, «պար - ծէր ընչեղազոյն գոլ քան զարքայ»: «Ընչեղ» կը նշանակէ «ճոխ, փարթամ, հարուստ», բայց այստեղ չի կրնար ըմ - բռնուիլ թէ ինչպէս Դատաքէ թագա -ւորին չափ կամ անկէ աւելի «ճոխ, փարթամ կամ հարուստ» կ'ըլլար անոր ձիուն վրայ հեծնելով: «Ընչեղ» այս -

տեղ գործածուած է «հարուստ» բա - ուին սկզբնական իմաստով, որ է «հզօր, զօրեղ» (19):

4.- Արշակ կը հիմնէ Արշակաւանը: Քեօօղլու կը հիմնէ Չամլը - Պէլը: Եր - կու քաղաքներուն բնակիչները նոյն դատակարգի մարդիկ են: Արշակաւանի մէջ՝ գողեր, աւազակներ, կնահաններ, մարդասպաններ, եւն.: Չամլը - Պէլի մէջ տէլիներ են, որոնք ըստ պարագա - յի բարի կամ չար աւազակներ են, մար - տիկներ, որ կը կողոպտեն, կը սպան - նեն եւ մանչ ու աղջիկ կը փախցնեն: Արշակաւան եւ Չամլը - Պէլ համանը - ման դարգացում մը կ'ունենան: Չամ - լը - Պէլ ալ «կ'աւանանայ, կը քաղա - քանայ» եւ կը լեցուի մեծ բազմու - թեամբ:

5.- Քեօօղլու, թրքական տարբե - րակներու եւ Աղայեանցի հատուածնե - րուն մէջ, վասալ իշխան մըն է, ինչ - պէս Արշակ: Կարելի է ուրեմն հետեւ - ցնել որ իր հայրն ալ իշխան մըն էր, ինչպէս Տիրան:

6.- Արշակ կ'ամուսնանայ Կոստան - դիոս կայսեր հանդուցեալ եղբոր Կոս - տասի նշանածին հետ: Քեօօղլու կ'ա - մուսնանայ Պոլսոյ Սուլթանին աղջկան հետ, որուն հետ ամուսնանալու հա - մար եւրոպացի ազնուական մը Պոլիս եկած է:

7.- Տիրան (եւ մասամբ Արշակ) ՔՕ-ի նման կը վարէ անբարոյական կեանք մը:

(19) Այս իմաստը ունի հարստութիւն բառը, օրինակի համար, Արշակունեաց հարստութիւն ասացուածքին մէջ: Յի - շելու համար միայն ծանօթ բառ մը, Ե - սեմք որ գերմաներէնի մէջ ռայխ կը նշանակէ պետութիւն (հարստութիւն) եւ հարուստ (ընչեղ):

8.- Արշակի նախարարները կը լը - քեն զինքը, ինչպէս Քեօօղլուի ամե - նամօտ ընկերները:

Պ. Տիւմէզիլի կը թուի որ Արշակի վէպին եւ ՔՕ-ի զրոյցին միջեւ ազդակ - ցութիւն մը գոյութիւն ունի, բայց ոչ՝ անհրաժեշտաբար՝ սերում մը: Կարելի է որ, կ'ըսէ, ՔՕ-ի զրոյցը սերած ըլ - լայ Արշակի զրոյցէն. բայց կարելի է նաեւ որ, Արշակ ըլլալով զաւակը Թա - գաւորի մը, որուն աչքերը կուրցուցած էին Պարսիկները, Հայերը Տիրանի եւ Արշակի պատմութիւնը զարգարած ըլ - լան նախապէս գոյութիւն ունեցող զը - րոյցներով, որոնց հերոսը «կոյրի զա -ւակ» մըն էր: Պ. Տիւմէզիլ այս պատ - ճառաւ կարելի չի նկատեր առաջմ երկու վարկածներուն միջեւ ընտրու - թիւն մը ընել:

Ի վերջոյ Պ. Տիւմէզիլ ազդակցու - թիւն մը անհաւանական չի նկատեր սկիւթական եւ հայկական զրոյցներուն միջեւ, մանաւանդ որ Ալանները, որ մէկ օղակը կը կազմեն այն շղթային որ այժմու Օսերը կը կապէ Սարմատնե - րուն եւ Սկիւթացիներուն, սերտ յա - րաբերութիւն ունեցած են Հայոց հետ, որ անոնցմէ առած են Արտաշէսի կնոջ Սաթենիկի զրոյցը:

Ազդակցութեան վարկածին ի նը - պաստ, Պ. Տիւմէզիլ կը յիշէ որ թէ՛ սկիւթական թէ՛ հայկական եւ թէ՛ թըր - քական զրոյցներուն մէջ կոյր հայրե - րուն կամ հօր պատիժը կապ ունի ձիա - րուծութեան հետ, Հայոց մէջ յատկ եւ տրամաբանական, Հերոդոտոսի մէջ նուազ ճշմարտանման ձեւով մը:

Ընդունելով հանդերձ Պ. Տիւմէզիլի վերջին վարկածին կարելութիւնը, մեզի կը թուի սակայն թէ ձիարուծու - թեան հետ կապ ունեցող զրոյց մը կըր -

նաւ սկիւթականէն անկախաբար ալ շաղում առնել Հայոց մէջ: Հայաստան հինէն ի վեր համբաւաւոր էր իբրեւ ձիաբուծական երկիր: Ըստ Ստրաբոնի, — առանց յիշելու ասորեստանեան արձանագրութիւնները եւ Քսենոֆոնի վկայութիւնը (Նախանջ, Դ. 5, 34 ևն.) մէկ մասը նեսեան (néséen) ձիերուն, որոնք միմիայն պարսիկ թագաւորնեւրուն անձնական գործածութեան կը ծառայէին, Հայաստանի մէջ կը մեծացուէին, եւ Հայաստանի սատրապը աւելն տարի պարտաւոր էր մեծ արքային 20.000 երկվար ուղարկել, միթրայական տօներուն ատեն (20):

Յանդուգն, բայց ոչ անկարելի վարկած մըն է ենթադրել որ Հայաստանի թագաւորի մը գէշ ձի մը նուիրած ըլլալուն պատճառաւ Պարսից թագաւորի մը կողմէ կուրացումը կրնայ կապ ունենալ նեսեան ձիերու բուծման կամ 20.000 երկվարներու տարեկան հարկին հետ: Իրանի արքայ մը կրնայ Հայաստանի սատրապի մը աչքերը կուրցնել տուած ըլլալ իրեն զրկուած ձիերուն անգոհացուցիչ վիճակին համար, ճիշդ ինչպէս կը պատմուի Տիրանի եւ Քեոսողլուի հօր համար: Ասկէ զատ,

(20) Պ. Ֆրանց Քիւմն, որ միքրայականութեան մասին ամենամեծ հետզինակութիւններէն մին է, պատասխանելով մեր հարցումին, կը յայտնէ թէ ու եւ լուսաբանութիւն չի կրնար տալ թէ ինչո՞ւ ձիու տարեկան հարկը միքրայական տօներուն ատեն կը զրկուէր: Բայց չի կարծեր որ այդ ձիերը Միքրայի տօնախմբութեանց առթիւ քափօրներու մասնակցէին կամ Միքրայի գոհուէին, տրուած ըլլալով իրենց թիւը:

Խնդիր է նաեւ թէ արդեօք Սասանեանց օրով Հայոց թագաւորը պարտաւոր չէ՞ր, գէթ իբր խորհրդանշան վաստակեան եւ ձիու տարեկան հին հարկին, Պարսից թագաւորին կամ Հայաստանի անմիջական հսկող Ատրպատահանի փոխարքային ամէն տարի քանի մը կամ նոյնիսկ երկու ձի նուիրել, եւ թէ Տիրանի կուրացումը ձիու մը պատճառաւ արդեօք պատմական զէպք մը չէ՞ իրապէս, որուն շուրջ կազմուած է ժողովրդական վէպ մը:

7.— ՔԵՕՈՒՕՂԼՈՒ

ԵՒ ԻՐ ՏԵՍԹԱՆԸ

Արշակի եւ Քեոսողլուի վէպերուն (22) միջեւ ազգակցութեան կամ սերման հարցը տարբեր կերպով կը ներկայանայ մեզի: Սերում մը անկարելի կամ ազգակցութիւն մը ընդունելի նկատելու համար պէտք է ենթադրել զոյուրիւնը «կոյրի զաւակ»ի հին զրոյցի մը, Արշակի եւ Քեոսողլուի վէպերէն առաջ: Արդ, մեզի կը թուի որ «կոյրի զաւակ»ի թեման, ինչպէս որ պարզեցինք զայն այս աշխատութեան առաջին էջին մէջ, զոյուրիւն ունի միմիայն Քեոսողլուի զրոյցին մէջ, բայց ո՛չ Արշակի եւ ո՛չ ալ սկիւթական, օսական եւ վրացական զրոյցներուն մէջ (23): Եթէ ուրեմն Արշակի եւ Քեոսողլուի վէպերուն միջեւ զոյուրիւն ունին բաղմամբիւ հանդիսութիւններ, պատճառը այն է որ Քեոսողլուի զրոյցին մէկ մասը սերած է Արշա-

(22) Այս էջերու մէջ անխտրաբար կը գործածենք զրոյց, զիւցազնավէպ, վէպ բառերը Արշակի եւ Քեոսողլուի մասին պատմութեանը որակելու համար: Ճիշդ բառն է վէպ, հին իմաստով, այսինքն զիւցազնավէպ:

կի վէպէն (24): Այս պարագան ապացուցանել փորձելէ առաջ անհրաժեշտ է ուրեմն ցոյց տալ թէ Քեոսողլուի զրոյցին մէջ Արշակէն տարբեր «Քեոսողլու» մը զոյուրիւն ունի:

Քեոսողլուի զրոյցը ըստ կարելւոյն կատարեալ վերլուծման մը ենթարկելու համար անհրաժեշտ էր ձեռքի տակ ունենալ անոր բոլոր խմբագրութեանց բընագիրները, ինչ թէ լոկ ամփոփումներ, թարգմանութիւն մը եւ քանի մը հատուածներ: Բայց այս բնագիրներուն մեծ մասը հրատարակուած է Պ. Միւթեանի մէջ, թաթարերէն ու ռուսերէն, եւ մատչելի չէ մեզի: Ուրիշներ (թուրքերէն, չաղթաթարքերէն, ևն.) տակաւին անտիպ են: Այս պարագաներուն մէջ մեզի կը մնայ զոհանալ մեր տրամադրութեան տակ զտնուած նիւթերով:

(23) Վրացական զրոյցը յայտնապէս կրած է հայկական եւ ագրայանեան ազդեցութիւն: Ամիրան Տարանանեանի (Գարաջանեանի) Գեղջանի Միքրն է, ըստ Բրոֆ. Ն. Աղանցի միշտ նկատողութեան: Սամսոնովիչի (տես Բ. Նախիլ, էջ 135) եւ Տիւլուա տը Մոնիլիքի (Ուղեւորութիւն Կովկասի շուրջ, Գ., էջ 455) վկայութիւններէն կը կարծենք թէ կարելի է հետեւցնել որ Վրաց մէջ գոյութիւն ունի Քեոսողլուի զրոյցին մէկ խմբագրութիւնը, տարբեր Պ. Տիւլիզիլի ուսումնասիրութեան մէջ յիշուածէն: Ըսկիւթական եւ օսական զրոյցներու եւ Արշակի վէպին միջեւ ազգակցութեան հարցին մասին մեր կարծիքը յայտնեցինք նախորդ հատուածին վերջը:

(24) Պ. Ս. Կանայեան Քաջանց Տուն ժողովրդական վէպին մասին իր գրած ուսումնասիրութեան մէջ, գոր քանի մը տարի առաջ ներկայացուց Դուրեան Գը-

Քեոսողլուի զրոյցներուն խումբին մէջ զոյուրիւն ունի երկուութիւն մը, զոր դիտած է Պ. Պորաթաւ (25), առանց սակայն յանգելու մեր եզրակացութեանց:

Խօսակցեան խմբագրութեան հերոսը ծնած է զերեզմանի մը մէջ, որ իր մայրն է: Եթէ տարեկանին ծանօթ է աշխարհի-

րական Մրցանակի Յանձնաժողովին (Երուսաղէմ), Քեոսողլուն նոյնացուցած է Արշակ Բ. ի հետ: Այս գործը, որ մրցանակի չարժանացաւ, չէ հրատարակուած, բայց կը թուի թէ այս նոյնացումը չէ փաստուած: Պ. Ն. Աղբալեան, որ քննած է ձեռագիրը, իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ. «Այս աշխատութեան մէջ հանդիպում ենք մի շարք նոյնացումների, որոնց վրայից (հեղինակը) անցնում է արագ (Քեոսողլու — Արշակ Բ., Ալիսպօր Տղայ — Հոսդամիգ — Երուանդ) (Սիւն, յունուար 1937): Անձնական նամակի մը մէջ Պ. Կանայեան կը գրէր 15 օգոստոս 1927ին թէ պետք ունէր գրի առնելու ամբարած ժողովրդական նիւթերը: 1) Քեոսողլու — Արշակ Բ., 2) Գարտաշ Օղի, Ղասապ Օղի եւ այլ անուններով հրատարակուած հեքիաթներ — Երուանդ Բ. — Հրադամիգ:

Ի. Շորեմն ունի հեղինակը, Պատմական Յուշարձան հայկական երկրի վիճակի մասին, անոր Ռուսիոյ կայսրութեան միւթեան ժամանակ անուն գործին մէջ, գոր Պ. Պորաթաւ չէ տեսած, կը գրէ. «Թերեւս Սմբատ Ա. ի որդին Աշոտն է որ Հայաստանի մէջ ծանօթ է իբր Քեոսողլու (կոյրի զաւակ), եթէ ընդունինք որ անոր հայրը՝ Սմբատը կուրցուցին Դուրի մէջ» (էջ 142, ծան. 1):»

(25) Բ. Նախիլ, էջ 104-111:

բոլոր զաղտնիքներուն, այսինքն իմաստուն մըն է: Բացարձակ իշխանութեամբ մը, զոր ժառանգած է իր հօրմէն, կը վարէ իր երկիրը եւ երջանիկ ու խաղաղ կեանք մը կը վարէ: Իր բոլոր փափաքները կը դոհացնեն Քառասուն Քաջերը, որոնց հետ կը խորհրդակցի ի հարկին: Հերոսին մահը չի պատմուիր:

Թէ՛ այս խմբագրութեան եւ թէ թիւրքմէն տարբերակներէն մէկուն մէջ (26) հերոսը «քուլ-օղլու» մըն է, այսինքն «զերեզմանի զաւակ» մը, եւ Պ. Պորաթաւի ամփոփումին մէջ միշտ այս անունը կը կրէ: Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է սա պարագան որ հերոսին հօրը աչքերը չեն կուրցուիր ձիու մը պատճառաւ: Արեւելեան-թրքական այս զրոյցը իր էութեամբ իսկ կը տարբերի ուրեմն Քեօօղլուի զրոյցէն, բայց կրած է անոր ազդեցութիւնը: Թիւրքմէն եւ Էօզայէք խմբագրութիւնները, զոր թուրք գիտնականները Քեօօղլուի զրոյցին ամենէն հին ձեւը կը նկատեն, չեն կրնար հետեւաբար ծնունդ տուած ըլլալ անոր, եւ պէտք չի մնար զրոյցին ծագումը փնտռել Կեղրոնական Ասիոյ Թիւրքմէններուն մէջ:

Ազրպայճանեան — Փոքր — ասիական (ըստ մեզ՝ կովկասեան) խումբին մէջ Քեօօղլու զաւակն է հօր մը, որուն աչքերը յանդիման կուրցուած են տղեղ կամ անարժէք ձի մը նուիրած ըլլալուն համար: Հերոսը իր հօրը վրէժը կը լուծէ, եւ իր ամբողջ կեանքը կ'անցընէ կռուելով, կողոպտելով, սպաննելով, առեւանգելով եւ աւերելով: Մարաշի խմբագրութեան մէջ Քեօօղլուի հայրը խոր-

(26) Բ. Նաիլի հազիւ քանի մը տողով տեղեկութիւն տուած է քիւրմէն խմբագրութեանց մասին:

հօրը կուտայ իրեն ոչ ոքի չզթալ, իր իր տիրոջ կամ զերիշխան թագաւորին: Վախճանը չմտածել, կողոպտել եւ վաճել կեանքի բոլոր հաճոյքները:

Այսպէս ուրեմն, կովկասեան խումբին մէջ, Քեօօղլու աւագակ մըն է պարզապէս եւ ոչ՝ իշխան մը:

Նոյն իսկ պարտութեան կը մատնուի եւ առանց իր ձիուն կը կորսնցնէ իր բոլոր ոյժը: Յաճախ իր ընկերները կը լքեն զինքը: Իր շուրջը հասարակ մարդիկ կը հաւաքէ, որոնցմէ ոմանք լոնի կը միանան իրեն: Ասոնք արիւն-արբու մարտիկներ են որոնց համար կոխը տօն մըն է:

Բայց հակառակ իրենց վայրագ նկարագրին, Քեօօղլու եւ իր արքան-եակները կեանքի ասպետական ըմբռնում մըն ալ ունին: Քիչ անգամ, փոխանակ ոյժի՝ հնարքի կը դիմեն, կամ իրենցմէ աւելի զօրաւոր թշնամիներու առջեւ փախուստ կու տան: Հերոսութիւնը միակ պաշտելի արժանիքն է իրենց համար: Ոեւէ կնոջ օգնութիւնը չեն ընդունիր: Կը սպաննեն այն թշնամիները որ վախնալով իրենց դուրս կը հայցեն: Փախչողները չեն հետապնդեր: Իրր քաջ նախապէս իրենց ընկերը կը ծանուցանեն իրենց թշնամիներուն:

Ո՛չ այս ասպետական ոգին եւ ո՛չ ալ Քեօօղլուի կարգ մը արարքները, ինչպէս դարանակալ սպանելով սպանումը վաճառականի մը, որ իրեն յաղթած ըլլալով հանդերձ խնայած է իր կեանքին, եւ հազար ու մէկ հնարքներու դիմումը՝ իր նպատակներուն հասնելու համար, յատուկ չեն սակայն միայն Քեօօղլուի, այլ բազմաթիւ վիպական հերոսներու: Այդ ոգիին մէկ արտայայտութիւնը չի՞ տեսնուիր Ժ. Գարուն Ֆոնդրմուայի հակառակմար-

տին վիպական պատմութեան մէջ իսկ:

Բայց Քեօօղլու կը ներկայանայ նաեւ ուրիշ երեւոյթի մը տակ, զոր չեն նկատած Պ. Պորաթաւ: Քեօօղլու բարեկամ է քրիստոնեաներուն եւ ամէն տեղ պաշտպանութիւն կը դնէ անոնց կողմէ (27): Իրեն կը վերագրուի Քաճօքի մէջ (Վրաստան) իր անունը կրող զղեակին մէջ եկեղեցիի մը յինութիւնը (28): Քեօօղլուի անունը կրող աշխարհագրական վայրերուն մեծագոյն մասը կը գտնուի քրիստոնէական կեղրոններու մէջ (29): Խնք սիրելի է Հայոց, զոր իր անունն իսկ կը խանդավառէ: Գ. Վ. Սրուանձտեանց կը պատմէ թէ Թոքատէն Սերաստիա ուղեւորելու տուն կը հանդիպի Քեօօղլուի անունը կրող աղբւրի մը: Տեղւոյն զիրքը, անտառ, օղը, եւ Քեօօղլուի անունը խոր տպաւորութիւն կը դործեն իր եւ իր ուղեկիցներուն վրայ: Կը յիշեն Քեօօղլուի «վէպն ու խաղը», զոր արժանի կը դրո-

(27) Ղ. Աղայեանց, անդ:

(28) C. S. Gulbenkian, La Transcaucasie etc. p. 133.

(29) Քաջբերունի կը գրէ. «Կարինից մինչեւ Մասիսի գագաթը, սորանից մինչեւ Գանձակ, Թիֆլիս, Ախալցխա, եւ այլն, այդ ահագին տարածութեան վրայ, ուր կայ մի բլուր, մի ժայռ, քարանձաւ, եւն., այդ բոլորը Քեօօղլուի բերդն է, կացարանն է, մտուրն է:» Քեօօղլուի անունը կրող վայրերու ցանկին վրայ, գոր Պ. Պորաթաւ հրատարակած է, աւելցնել նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան, Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, էջ 10 եւ 40, Թ. Զաքարեան, Աղբւր, 1889, Բիւ 4, էջ 65, Շոթեհի նախապէս յիշուած ծանօթագրութիւնը, ինչպէս նաեւ Ժան. 28ի եւ 29ի մէջ յիշուած գիրքերը:

նեն այդ հրաշալի վայրին: Ի պատիւ հերոսին կը կրակեն իրենց ատրճառակները եւ ուղեկիցներէն մին կը սկսի Քեօօղլուի յանկերգը. «Հա՛յ հա՛յ, բարամ, հա՛յ, հա՛յ»: (30)

Գամառ-Քաթիպա Քեօօղլուի վէպը (31) զրեւու կը ձեռնարկէ պատմելու համար հերոսին փառքը, որովհետեւ

Քեօօղլուին շատ են սիրելի մեր պապերը եւ մեր հարքը:

Կեսարիայէն քսանրեօթը հայ վարդապետներ կ'ապաստանին Քեօօղլուի քով (31): Վերջապէս նոյնինքն Քեօօղլու կը յայտարարէ.

Սէվէրիս պէն Էրմէնիին հաչընը (Ես կը սիրեմ Հայուն խաչը):

Այսպէս ուրեմն կովկասեան խումբին հերոսն ալ միակ տիպարի մը հոգեբանութիւնը չի ներկայացներ: Ան մերթ կը ներկայանայ իրր աւագակ մը, որ խրտրութիւն չի դնէր քրիստոնեայի եւ մահմեդականի միջեւ, եւ մերթ պաշտպան քրիստոնեաներու եւ պաշտպանալ անոնցմէ, մերթ իրր չի մը, որ թշնամի է սիւնիներուն, եւ մերթ սիւնի մը, որ կը կռուի չիւններուն դէմ: Հակասութիւններով լի նկարագիր մը անշուշտ գոյութիւն կրնայ ունենալ. բայց ըստ մեզ Քեօօղլուի պարագային հակասութեանց պատճառը այն է որ, զիցադնա-

(30) Թորոս Աղբար, 1879, էջ 133:
(31) Գամառ-Քաթիպայի Բանաստեղծութիւնք, Մոսկուա 1881, էջ 31-37: Դժբախտաբար զրոյցին մէկ հատուածը միայն գրուած է: Ըստ հեղինակին, Քեօօղլուի հօր աչքերը կուրցնել տրւած է Պարսից Մահմուտ շահը եւ Քեօօղլուի ձին Ռաշտ անունը կը կրէ: Ռուստամի ձիուն անունն է Ռախշ:

վէպին ներկայ խմբադրութեան մէջ, հերոսը միակ անձ մը չի ներկայացներ, այլ մէկէ աւելի անձեր եւ հետեւաբար մէկէ աւելի նկարագիրներ:

Քեօնօղլուի տէսթանը ղրուցալին (վիպալին) տարբերու եւ պատմական գէպերու հիւսկէն մըն է:

Պատմական գէպերուն մէջ ամէնէն առաջ ընթերցողին ուշադրութիւնը կը դրաւեն թուրքեւպարսիկ պատերազմներու եւ ձեւալիններու ապստամբութեան ղրուաղները: Ուղիղ է ուրեմն հետեւեցնել թէ այդ գէպերուն ժամանակակից աշուղի մը կամ աշուղներու պէտք է վերագրել ղրուցաղնավէպին այդ մասերուն հեղինակութիւնը:

Պ. Պորաթաւ իրաւամբ Քեօնօղլուի գրոյցին «հիմնական տարրը» կը նկատէ Գըլըլպաշ (այսինքն չիլի) Պարսիկներուն դէմ պայքարը, որ տեղի ունեցած է ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն (32):

Թէ այդ պատերազմներուն առաջին շրջանին Քեօնօղլու անուն երգիչ մը գոյութիւն ունեցած է կը հաստատուի աշուղ Քեօնօղլուի մը անունով մեղի հասած տաղով մը, որուն մէկ տունին թարգմանութիւնը հրատարակած է Տօքթ. Րիզա Նուր (33):

Նոյն տաղը ամբողջութեամբ, ինչպէս նաեւ ուրիշներ, հրատարակած է Պ. Ահ-

մէտ Քուտսի Խալֆ Պիլիխի Մեմնուսարի մէջ (Ա. տարի, 1928, էջ 110-116) Քեօնօղլուն տալի վերնադրով յօդուածի մը մէջ: Պ. Քուտսի ճշգրտ է թէ անոնցմէ մէկուն մէջ յիշուած Օսման փաշան մասնակցած է Պարսից դէմ մղուած պատերազմներուն, Մուրատ Գ.ի օրով (1574-1594):

Պ. Պորաթաւ ղիտած է նաեւ — հակառակ հարցին անորոշ եւ մութ ըլլալուն — թէ ձեւալի ապստամբները, որոնք ԺԶ. դարուն վերջերէն սկսեալ քանի մը տասնեակ տարի աւերեցին, կողոպտեցին եւ կոտորեցին Փոքր — Ասիոյ, Սուրիոյ եւ Անդրկովկասի մէկ մասը, յառաջանալով մինչեւ Իսկիւտար, կարեւոր դեր մը խաղացած են Քեօնօղլուի վէպին կազմութեան մէջ: Խոնքոյի թարգմանած խմբադրութեան մէջ հերոս մը «Նազար ձեւալի» անունը կը կրէ: Տէլիները «ո՛վ ձեւալի» ըսելով խօսք կ'ուղղեն Քեօնօղլուի, զոր Պոլու փաշան եւս «ձեւալի» կ'անուանէ:

Թէ Քեօնօղլու անուն աշուղ մը միացած է ձեւալիներու շարժումին, կը հաստատուի Առաքել Դաւրիթեցիի վրէպալութեամբ: Դաւրիթեցի, ծնած ԺԶ. դարուն վերջերը եւ վախճանած 1670ին, իր Պատմութեան մէջ, ուր կը թուէ ԺԶ. դարու վերջերէն սկսեալ մինչեւ 1662 պատահած գէպերը, մասամբ իբր աւանդատեւ եւ մասամբ անմիջական տկանատեսներէն քաղելով իր տեղեկութիւնները, կը պատմէ ձեւալիներու ապստամբական շարժումը եւ անոր աղետալի հետեւանքները, հաւանականաբար քիչ մը չափազանցելով, եւ կը թուէ շարժման պետերուն անունները. «1052-ին (1603-1604) ապստամբեցաւ, կ'ըսէ, Թաուլը (թրք. Թաւիլ) 12.000 մարդով» եւ կը շարունակէ. «Այս Թաու-

լին եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գտաք: Մահմուտ փաշա 20,000 մարդով: Մանօղլի: Ջանիդարաօղլի Ալի փաշա: Սորին եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գտաք: Քոնօղլի, այն Քոնօղլին է, որ բազում խաղ է ասացեալ՝ գոր այժմ աշըղներն եղանակեն: Գզիթ Օղլի Մուստաֆայ բէկ 1000 մարդով, եւ սա եւս ընկեր է Քեօնօղլուն» (գ)որ յալով տեղիս ի մէջ իւր խաղին գաա յիշէ (34):

Հայ պատմագիրներու գրչին տակ, ձեւալի բառը ստացած է նաեւ աւաղակի,

(34) Առաքել Դաւրիթեցի, Պատմութիւն, Գ. տիպ, էջ 87: Պրոսէ այս հատուածին քարգմանութեան մէջ «Քեօնօղլուն» փոխած է «Քար օղլի»ի, սխալ հասկնալով նաեւ «խաղ» բառին իմաստը: Ծանօթագրութեան մը մէջ «Քար օղլի»ն մեկնած է իբր «համբաւաւոր Քէր օղլուն» (Հաւաքածոյ Հայ պատմագիրներու), (Փրանսերէն), Ա. հատոր, էջ 311: Չեմք կրնար բացատրել Պրոսէի սխալը, որովհետեւ Քեօնօղլուի անունը կը գրտնուի ուղիղ ձեւով Դաւրիթեցիի առաջին տպագրութեան մէջ ալ (Ամսդերտամ, 1669):

Այս տողերը գրած էիմք արդէն երբ բարեկամ մը մատնանիշ ըրաւ մեզի Փորձ ամսագրի Բ. տարւոյ (1877-78) Գ. քիւին մէջ, Քաջբերունիի ուղեգրական տպաւորութեան մէջ Քեօնօղլուի մասին հատուած մը, ուր յիշուած է Դաւրիթեցիի այս վկայութիւնը Քեօնօղլուի մասին: Քաջբերունի կը կառնէ Քեօնօղլու ձեւալի անուն փերտ գեղախումբին կը պատկանի: — Ըստ Առաքելեցի (էջ 18, ծան.) «աւանդութիւն կայ որ Քեօնօղլուի հայրը... աւագակ դառնալով խառնել է Զալալի անուն ֆրդական ցեղի հետ...»: Զալալի անուն ֆրդական ցեղի մը հետ կապ չունի ձե-

կողոպտիչի իմաստ: — ձեւալի ապստամբութիւնը Թուրքիոյ զանազան մասերուն մէջ ծագած են իրարմէ անկախաբար:

Դաւրիթեցիի վկայութիւնը կը հաստատեն նաեւ ուրիշ հեղինակներ ալ: Յարութիւն քահանայ Խալաֆեան, որ ԺԹ. դարուն սկիզբը 623-1800 տարիներուն ժամանակաշրջանը պատրաստած է, օգտուելով հազոյն աղբիւրներէ, կը գրէ թէ 1591ին «Քոն օղլի, Գզիթ օղլին եւ այլք բազումք եղեն Զալալիք» (Գիւսան Հայոց Պատմութեան, Ժ. 124): Ուրիշ հեղինակ մը նմանապէս կը յիշէ թէ նոյն թուականին «Գզիթ օղլին եղեւ Շափալի (Կարդալ՝ Զալալի) քուրդ աղապա» (անդ, 502), իսկ Գրիգոր Դարանաղցի (Ժամանակագրութիւն, էջ 32), որ ժամանակակից է ձեւալիներու ապստամբութեան եւ դրեթէ համալիրակ Գզիթ օղլուի, աւելի մանրամասն տեղեկութիւն կուտայ անոր մասին: «1591ին, կը գրէ, նախ եւ ոմն քուրդ, որ Գզիթ օղլի ասէին: Էր սա

լալիներու շարժումը, որ լաւ ուսումնասիրուած չէ եւ կը քուի շիի շարժում մը ըլլալ (Տես Քրամերսի յօդուածը Գաւա Եագրնիի մասին Խալամական Համալիրադարանին մէջ):

Անկարեւոր չէ որ այս շարժումին մէջ կարեւոր դեր մը կատարած ըլլան Փոքր-Ասիոյ Թիւրքմենները, ինչ որ պիտի բացատրէր Քեօնօղլուի տէսթանին մէջ քիւրքմեն ցեղախումբերու անունները: Տես Keşirli Zade Mehmed Fuad, *Les Origines du Bektachisme*, Actes du Congrès International d'Histoire des Religions, Paris, 1925, II. pp. 403-404.

Հայ պատմագիրներու գրչին տակ, ձեւալի բառը ստացած է նաեւ աւագակի, կողոպտիչի իմաստ: — ձեւալի ապստամբութիւնները Թուրքիոյ զանազան մասերուն մէջ ծագած են իրարմէ անկախաբար:

(32) Բ. Նախիլի, էջ 95 եւ 97:

(33) Ռեվիւ տը Թիւրֆօլօմի, № 1 (1931), էջ 107: Տոքթ. Րիզա Նուր, որ ազնուօրէն մեզի տրամադրեց իր հանդէսին այս քիւր, հրատարակած է Քեօնօղլուի վերագրուած սիրային ոտանաւոր մըն ալ (նոյն հանդէս, քիւ 7): Պ. Պորաթաւ չէ տեսած առաջին յօդուածը, որ իր գրքին հրատարակութեան տարին լոյս տեսած է:

ի սահմանացն Տիւրիկոյ (Տիւրիկ) եւ Կամախայ (Բէմախ), ի դեղջէն որ Տոստալի (36) կոչի, եւ են ամենեքեան զողբ եւ աւագակը» եւ կը շարունակէ պատմելով ասպատմբին ձերբակալութիւնն ու մահը:

Այս Գղիր օղլու Մուսթաֆան նոյնութեամբ կը գտնուի կովկասեան խումբին մէջ, Կիրիզօղլու Մուսթաֆա անունով (35): Ինչպէս կը տեսնուի Քուրդէ ան, եւ ոչ թէ Թիւրքմէն պէյ մը, ինչպէս կարծած է Պ. Պորաթաւ:

Դաւրիթեցի եւ Դարանաղցի կը լինեն նաեւ ուրիշ ասպատմբներ, որոնցմէ չափերուն անունները կը գտնուին թուրք պատմագիրներու մէջ ալ, որոնցմէ օգտուած է Համեր (Պատմութիւն Օսմանեան Կայսրութեան, Փրանսերէն թարգմանութիւն, է. չ. 41, Լ. չ. 43) ձեւալիններու պատմութիւնը գրելու համար:

Այս տեղեկութիւններէն կը հետեւի ուրեմն որ 1591ին (37) Գղիր օղլի Մուս-

(35) Բ. Նաիլի, էջ 49:

(36) Ռ. Քիքեքի Փոքր Ասիոյ քարտէսին (1/4000.000) վրայ այս գիւղը նշանակուած է Տոսթալ անունով, Գարա-Պոլսգի եւ Եփրատի միացման կէտին մօտ:

(37) Դաւրիթեցի անունը ժամանակադրական կարգի յիշած է ձեւալի ապրատմբներու անունները: 1603ը Թավիլի եւ ո'չ թէ Գղիրօղլուի ասպատմբութեան թուականն է:

(38) Տօքթ. Րիֆա Նուր ևոյն յօդուածին մէջ կը յիշէ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Քեօօղլու ծնած է Անի, բայց ըստ ուրիշ աւանդութեան մը անհաւանական չի գտնուի որ Տաղիս-տանցի մը գաւազնը ըլլայ:

Թաֆա անունը քիւրտ աւագակի մը միացած է Քեօօղլու անուն աշուղ մը, որուն յորինած տաղերը կ'երգուէին Երր Ա. Դաւրիթեցի, շուրջ 1660ին, իր Պատմութիւնը կը խմբագրէր: Քեօօղլուի տէսթանին մասին առաջին վկայութիւնն է ասիկա: Պատճառ մը չկայ 1593ին գրուած տաղին եւ ուրիշ բանաստեղծութեանց հեղինակ կամ երգիչ Քեօօղլուն չնոյնացնելու համար Դաւրիթեցիի յիշած Քեօօղլուն հետ (38): Ինչպէս ցոյց պիտի տանք քիչ վերջ, Քեօօղլուի տէսթանը Ժ. Գարէն սկսեալ մինչեւ ԺԹ. Գարուն կէսերը կրած է յաւելումներ, եւ անկասկած կրած է նաեւ աւելումներ եւ կրճատումներ: Անտեղի է ուրեմն ենթադրութիւններ ընել Քեօօղլուի տէսթանին սկզբնական պարունակութեան մասին: Ինչ որ ստոյգ է, սա է թէ Քեօօղլու Գղիր օղլու Մուսթաֆան շատ կը յիշէր իր խաղերուն մէջ, եւ մեղի հասած խմբագրութիւններով ալ կը հաստատուի այս պարագան, թէ եւ Գղիրօղլուի եւ Քեօօղլուի յարաբերութիւնները միշտ նոյն ձեւով չեն ներկայացուած (Բ. Նաիլի, էջ 49-50): Դժբախտաբար յայտնի չէ թէ Գղիրօղլուի ապրատմբութիւնը քանի տարի տեսած է: Դարանաղցի (էջ 32) կը պատմէ թէ անոր դէմ գրկուած զսպիչ ոյժերը միայն զայն եւ անոր քեհեան կրցան ձերբակալել, որ Պոլսոյ մէջ սպաննուեցան. բայց ոեւէ թուական չի նշանակեր: Եթէ այս ասպատմբութեան տեղոգութիւնը տասր տարի ենթադրենք, 1601ի ատենները Քեօօղլու կրնայ ուրիշ խումբի մը միացած ըլլալ եւ կամ վերադարձած ըլլալ աշուղի նուազ վտանգաւոր կեանքին: Քեօօղլուի տէսթանին զանազան խմբագրութեանց նոր քննութեամբ մը միայն թերեւս կարելի ըլլայ մօտաւորապէս

ճշգրէլ թէ անոր ո'ր մասերը կ'ընան ստուգապէս Քեօօղլուի հեղինակութիւնը ըլլալ:

Քեօօղլուի ո'չ ծննդաւայրը (39) եւ ո'չ ալ ծննդեան եւ մահուան թուականները ծանօթ են. բայց Դաւրիթեցիի վերկայութեան կարելի է հետեւցնել որ 1660ի ատենները մեռած էր արդէն: Իր անունը կրող աշխարհագրական վայրերէն ճատերը կը գտնուին Անգրկովկասի մէջ. բայց ասիկա փաստ մը չէ թէ ինք այդ հողամասին զաւակն էր: Երեւոյթը կրնայ հետեւանք ըլլալ իր ժողովրդականութեան:

Քեօօղլու անուն ձեւալի աշուղի մը զոյութեան չի հետեւի թէ իր անունով մեղի հասած դիւցազնավայրն հերոսը ինք է, ինչպէս ներկայ խմբագրութեանց մէջ: Քեօօղլու իրր ասպատմբապետ ոեւէ դեր կատարած չի թուի ըլլալ: Թուրք պատմագիրները իր անունը յիշած ըլլալու չեն, քանի որ ո'չ մէկ թուրք գիտնական այդ անունին չէ հանդիպած ձեւալի ասպատմբներու շարքին: Դարանաղցի, որ քսանէ աւելի ձեւալի պետերու մասին կը գրէ, անոր անունն անգամ չի յիշեր: Կարելի է եզրակացնել թէ Քեօօղլու Գրգրօղլու Մուսթաֆայի եւ թերեւս ուրիշ ձեւա-

(39) Նշանաւոր աշուղ Քեօօղլուի մը յիշատակութիւնը կ'ընէ նաեւ Էվլիա Չելեպի Ժ. Գար (իր Ուղեւորութեանց մէջ (Ե. հատոր, էջ 283) 1659ին պատահած դէպքի մը առթիւ, առանց նշելու թէ ե'րբ ապրած է ան: Այս Քեօօղլուն կրնայ տէսթանին հեղինակը ըլլալ եւ Էվլիա կրնայ գայն լսած ըլլալ 1649էն առաջ: Ուշագրաւ է սակայն որ Էվլիա տէսթանի մը խօսք չ'ընէր բնաւ:

լիներու ալ միացած է իրր աշուղ, եւ այդ առթիւ մասնակցած ալ է անոնց սիրադործութեանց. բայց իր դերը կայացած է աւելի երգելու եւ պատմելու քան թէ կոռելու մէջ: Կրնայ ըլլալ որ իր երգերուն մէջ իր անձին, մասին ալ խօսած եւ ուրիշներուն քաջագործութիւնները իրեն վերագրած ըլլայ, բայց իր տէսթանը ոչ թէ Քեօօղլու անուն հերոսի մը տէսթանն է, այլ Քեօօղլու անուն աշուղի մը հեղինակած տէսթանը որ երեք հարիւր տարուան ընթացքին կրած է յաւելումներ, ինչպէս նաեւ պատշաճեցումներ այն միջավայրերուն ուր պատմուած եւ երգուած է: Իրեն վերագրուած տաղերուն լեզուն, մեծ մասամբ կը նմանի ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն փոքր ասիական աշուղներուն լեզուն (40), ինչ որ լիովին կը հաստատէ տէսթանին, կազմութեան թուականին մասին մեր եզրակացութիւնը:

Ըստ այսմ, անհաւանական չէ որ, ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերու օսմանեան պատմութեան եւ Քեօօղլուի տէսթանին մէջ յիշուած դէպքերուն ուշադիր համամատնութեամբ, կարելի ըլլայ գտնել այն պատմական դէմքերը որ, զանազան անուններով հերոսացած են Քեօօղլուի տէսթանին մէջ: Համառաւոր Ապագա փաշան, որ կրնար ըսած ըլլալ

Սէվէրիմ պէն Էրմէնիին հաշրնը (41) մեղի կը թուի ըլլալ Քեօօղլուի հերոսներէն մին:

Քեօօղլուի բարեկամութիւնը քրիստոնեաներու եւ մասնաւորապէս Հայերու հանդէպ ձեւալիներէն ոմանց զգացում-

(40) Բ. Նաիլի, Նաիլի, էջ 121:

(41) Տես Դարանաղցիի մէջ Ապագաի հայասիրութեան փաստերը:

ներուն արտայայտութիւնն է իրապէս (42), եւ եթէ հերոսը մերթ շիւ է եւ մերթ սիւննի, պատճառը այն է որ պատմութեան ընթացքը, կուսելէ վերջ օսմանեան բանականութիւնն զէմ, անոնց միացած են ընդդէմ Պարսկից:

Քեոսողլու տաղանդաւոր աշուղ մըն է, որ Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն սիրելի եղած է իր ազատատենչ եւ արդարախնդիր ոգիով, ճշնշուածներու եւ մանաւանդ սիրահարներու համար իր բարեկամութեամբ եւ իր մարտական երգերով: Քեոսողլու դարէ դար անձնաւորած է հօգորին զէմ ըմբոստութեան ոգին եւ արեւելեան միջազգայնական յատուկ ասպետի տիպար մը: Իր ժողովրդականութեան շնորհիւ է որ ուրիշ աշուղներ ալ երգած են իր տէսթանը եւ զայն ճոխացնելով փոխանցած են մինչեւ մեզի:

Վերոյիշեալ երկու գլխաւոր պատմական դէպքերուն հետ, Քեոսողլուի տէսթանը կը պարունակէ նաեւ Խրիմի խաներուն զէմ պատերազմներէն զրուակներ (43) ժողովրդական կարգ մը հաւատալիքներ, որ ուշ ժամանակներու մէջ կապուած են Քեոսողլուի անունին հետ (44) եւ նոյնիսկ ԺԹ. դարուն պատահած եղելութիւններ: Օրինակի համար, Մարաշի խմբագրութեան 114րդ հատուածին մէջ (45), գործածուած է «Բորտեսթան» (բողոքական) բառը, զոր Պ. Պորթալ, վստահ չըլլալով ո՛չ բառին ընթերցման, եւ ո՛չ ալ իմաստին, ա-

րաբական տառերով տպած է, ինչպէս որ դատած է Մարաշի արաբատառ հաւաքածոյին մէջ (46):

Բայց Քեոսողլուի տէսթանին պարունակութիւնը այս չէ միայն: Ան կը պարունակէ նաեւ վիպային (զրուցային, ֆոքլորական տարրեր, որոնցմէ մէկը յիշեցինք արդէն (էջ 22): Այս վիպային տարրերը, որ խառնուած են պատմական դէպքերու հետ, հաւանականաբար կը պոստուլեն ուրիշ ժողովուրդներու զրուցներուն մէջ ալ: Ճշտելու համար անոնց աղբիւրները, անհրաժեշտ է մասնաւոր ուսումնասիրութիւն մը (տես ստեղծանք 50ր վերջին մասը):

Տ. ԱՐՇԱԿ Բ. Ի ՎԵՊԸ

ՔԵՈՍՕԳԼՈՒԻ ՏԷՍԹԱՆԻՆ ՄԵՋ

Այս վիպային տարրերէն մէկը կը կարծենք սակայն թէ Հայոց Արշակ Բ. թագաւորին վէպին մէկ մասն է:

Տէսթանին մէջ չորս գրուած կայ, որոնք չեն կրնար — դէթ մինչեւ այժմ — բացատրուիլ ո՛չ Քեոսողլու աշուղին ո՛չ ուրիշ հերոսներու, ո՛չ թուրքեալարսիկ պատերազմներու եւ ո՛չ ալ ձեռքիներու ապստամբութեան պատմութեամբ կամ տէսթանին մնացեալ տարրերով:

ա.) Քեոսողլուի հօր (Միւրա Սարաֆի) կուրութեան պարագաները, բ.) Քեոսողլուի ամբողջ շինութիւնը, գ.) իր ամուսնութիւնը արքայական իշխա-

(46) Կիլիկիոյ Հայերը «բողոքեան» կ'արտասանեն: Նոյն հատուածին մէջ կը հանդիպինք նաեւ «ճամկէօս» բառին, որուն իմաստը անհասկանալի մնացած է Պ. Պորթալի: Ասիկա «ժամկոչ» բառն է, ըստ Կիլիկեան արտասանութեան:

նուհիւ մը հետ եւ գ.) իր ընթացքը Պոլսու փաշայի վրանին տակ:

Ա.) Արշակի հայրը իր գերիշխան արքային ներկայացուցիչին կը նուիրէ ձի մը, որ իր երկու հրաշալի ձիերուն լաւագոյնը չէ, եւ այս պատճառաւ կուրութեան կը դատապարտուի: Այս ձի — երբ, որ ծնած են ջուրին եղբայր արածող եւ ջուրէն ելլող ձիերէ, ունին գերբնական յատկութիւններ եւ զօրութիւն կը պարզեւեն անոնց որ կը հեծնան իրենց վրայ:

Քեոսողլուի հայրն ալ նմանապէս ունի երկու ձի, որ Արշակի հօր ձիերուն նման հրաշալի ծնունդ մը ունին եւ գերբնական յատկութիւններ: Միւրա Սարաֆ ալ ձիերը կը նուիրէ իշխանին, որ անոնց չի հաւանիր, եւ այս պատճառաւ կուրցնել կուտայ անոր աչքերը:

Կարելի չէ ասկէ աւելի նմանութիւն ակնկալել իրարմէ տասնհինգ դար տարբերութեամբ գրի առնուած երկու զրուցախառն պատմութեանց միջեւ: Տիրանի կուրացումը պատմական դէպք մըն է, որուն պատճառը կրնայ ձի մը եղած ըլլալ: Հայաստանի մէկ սագրապին կամ թագաւորին իրանի արքային զէմ ձի մը կամ ձիեր նուիրած ըլլալուն պատճառաւ կուրացումն ալ անկարելի չի կրնար նրկատուիլ: Հետեւաբար, ինչպէս արդէն ըսինք, այս զրուցախառն պատմութիւնը կրնայ Հայաստանի մէջ ծնունդ առած ըլլալ: Ամէն պարագայի մէջ խորագրու է որ Արշակ Բ. Ի եւ Քեոսողլուի զիւցազնապէս կը սկսին զրեթէ բացարձակապէս նոյն ձեւով եւ թէ Արշակի վէպէն առաջ նման զրուցի մը գոյութիւնը ծանօթ չէ: Իրաւ է որ հրաշալի ձիերու ծնունդին մասին հայկական նման հաւատալիք մը գոյու-

թիւն ունի կեդրոնական կամ արեւելեան Ասիոյ թուրքերուն մէջ ալ: Բայց այդ հաւատալիքը այս երկու ժողովուրդներուն յատուկ չէ միայն, այլ եւ Ռուսներուն եւ հաւանականաբար ուրիշ ժողովուրդներու ալ: Բայց ուրիշ տեղ, որչափ որ գիտենք, գոյութիւն չունի զրոյց մը թէ վատ ձիու նուէրի մը պատճառաւ իշխանի մը կամ անհատի մը աչքերը կուրցուած են իր տիրոջ կողմէ (47):

Բ. — Չամլը-Պէլ (48) ամբողջին չի նուիրել, Քեոսողլուի գործունէութեան առաջին շրջանին իսկ, չի կրնար բացատրուիլ ո՛չ ձեռքիներու ապստամբութեամբ եւ ո՛չ ալ թուրքեալարսիկ պատերազմներով: Այս քաղաքին շինու-

(47) Թուրք գիտնականները Քեոսողլուի զրոյցը նկատելով հին քրիստոնէական զրոյցի մը ձեւափոխութիւնը եւ հետեւելով Պ. Վելիտի վարկածին (Բ. Նախի, էջ 153-154), անոր ծագումը կը փնտռեն Թուրքմեններուն արեւմտեան Ասիա տարածուելէն առաջ, Սասանեանց եւ Կէօֆ-Թուրքերու պատերազմներու շրջանին մէջ, այսինքն 567-ի ընդմիջումէն վերջ մինչեւ Պարսկաստանի գրաւումը Արաքսի կողմէ (Ե. դար): Քեոսողլուի անձին եւ զիւցազնապէս մէջ յիշուած դէպքերուն մեծագոյն մասին պատմականութիւնը ընդունել վերջ, տեղի չի մնալ այլ եւս քննելու այն փաստերը, զոր Պ. Վելիտի եւ Պ. Պորթալ կը պարզեն ի նպաստ այս վարկածին: Քեոսողլուի զրուցին ուսումնասիրութեան մէջ այժմ փնտրելի կրնայ ըլլալ միայն զրուցային մոտեցումը ծագման հարցը:

(48) Այս անունը իր տարբերակները ունի:

(42) Հմմտ. Դարանաղցի, էջ 25-26, 143 եւ 150:

(43) Բ. Նախի, էջ 100:

(44) Բ. Նախի, էջ 143:

(45) Բ. Նախի, էջ 214:

թիւնն ալ փաստ մըն է թէ զրոյցը չէր կրնար թիւումէններուն կամ էօղպէքնե-
րուն մէջ ծնունդ առած ըլլալ, որովհե-
տեւ ասոնց նման վաչկատուն ցեղերու
ընկերային վիճակին եւ հոգեբանութեան
համապատասխան չէ քաղաքի մը կամ
ամբոցի մը չինութիւնը:

Արշակաւանի եւ Չամբը-Պէլի հե-
նարկութեանց պարագաներու միջեւ
ճրդ հատուածին մէջ ցոյց տրուած հան-
դիտութիւններէն այն եղբակացութեան
կարելի է յանգիլ որ Չամբը-Պէլ, Արշա-
կաւանէն է, տարբեր անունի մը տակ:
Պատճառ մը չկայ Արշակաւանի հիմնադ-
րութիւնը պատմական իրողութիւն մը
չհամարելու, եւ Հ. Յ. Աստուրեանի
մեկնութիւնը, թէ Արշակի այս ձերնար-
կին նպատակն էր նախարարներէն ան-
կախ արքայական բանակի մը կազմու-
թիւնը, բոլորովին համոզիչ կը թուի
(49):

Դ. Քեօօղլուի ամուսնութիւնը ար-
քայական իշխանուհիի մը հետ նմանա-
պէս չի կրնար բացատրուիլ ԺԶ. եւ ԺԷ.
դարերուն պատմական դէպքերով: Ո՛ր
մէկ աւաղակ կամ աստամբ իշխանուհի
մը փախցնելով չէ ամուսնացած անոր
հետ, մինչ Արշակի եւ Քեօօղլուի ա-
մուսնութեանց պարագաները բոլոր-
ովին կը նմանին իրարու: (50)

(49) Անդ, էջ 296:

(50) Սանասարի (Սասնայ Ծռեր) եւ
Քեօօղլուի ամուսնութեան պարագա-
ները գրեթէ բացարձակապէս նման են:
Կրնայ առարկուիլ հետեւաբար թէ ցնդ-
չափ ապացուցուած չէ որ Սասնայ Ծը-
ռերուն վիպային մասը — ուր հարեւան-
ցի ակնարկով մը, տասնէ աւելի ուշա-

Դ. Պոլու փաշայի վրանին տակ
Քեօօղլուի անսոհմութիւնները բոլոր-
ովին կը նմանին Արշակի յախու-
թացքին՝ Շապուհի վրանին տակ:

Այսպէս ուրեմն, ցորչափ Արշակի
վէպէն աւելի չին զրոյց մը երեւան չը-
գայ, կրնանք ընդունիլ թէ Քեօօղլուի
զրոյցին մէկ մասը Արշակի վէպէն
սերած է:

Այս մասը նախապէս պէտք է
անջատ եղած ըլլայ եւ պատմական
Քեօօղլուի անուան շուրջ կազմուած
դիւցադնավէպէն վերջ ձուլուած անոր
հետ: Այս զրոյցը պէտք է որ կոչուած
ըլլայ Ռուշանի կամ Քեօօղլու Ռուշա-
նի վէպ:

Արդարեւ, Քեօօղլուի դիւցադնա-
վէպին այսօրուան ձեւին մէջ, Քեօօղ-
լու երբ մանուկ էր այս անունը չէր կը-
րեր, այլ Ռուշան (լուսաւոր) կը կո-

գրաւ հանգիտութիւններ եւ երբեմն
բառացի նմանութիւններ գտաւ Քեօօղ-
լուի դիւցադնավէպին միջեւ — ազդած է
Քեօօղլուի տէսքանին վրայ, Արշակի եւ
Քեօօղլուի ամուսնութեանց պարագա-
ներուն հանգիտութիւնը կրնայ պատմա-
կան ըլլալ: Այսպիսի առարկութիւն մը
կրնայ նիշտ ըլլալ, բայց անհրաժեշտա-
բար նիշտ չէ: Մեր թէքը հիմնուած չէ
միայն ամուսնութեանց հանգիտութեան
վրայ, որ միւս հանգիտութեանց հետ
միասին կարեւորութիւն ունի: Ա -
ւելցնեմք սակայն վերապահութամբ որ
Քեօօղլուի տէսքանին վիպային մասե-
րը (կամ ամոնց մեծ մասը) կրնան սերած
ըլլալ Սասնայ Ծռերէն, Քեօօղլուն եր-
գող աշուղներուն մեծամասնութիւնը
լալով Հայեր:

չուէր (51): Երիտասարդ հասակին, հո-
րը վրէժը լուծելէ վերջ է որ կը յայտա-
բարէ թէ այլեւս «Քեօօղլու» պիտի
կոչուի: «Քեօօղլու» անարգական մակ-
դէր մըն է, զոր մարդ կը ստիպուի կրել,
որովհետեւ ուրիշները այդ անունը
տուած են իրեն, բայց ինք այդ տեսակ
անուն մը չի տար իրեն: Զի հասկցուի
նաեւ թէ ինչո՞ւ Քեօօղլու ճիշտ իր հո-
րը վրէժը լուծելէն վերջ է որ այդ ա-
նունը կ'ընտրէ: Եթէ յայտարարէր թէ
այդ օրէն սկսեալ «անպարտելի» կամ
«յաղթական» եւ կամ անոնց նման անուն
մը պիտի կրէր, անուան փոփոխութիւնը
իմաստ մը կը ստանար: Կարելի է
ըսել նաեւ թէ Ռուշան «Քեօօղլու» ա-
նունը կ'առնէ ցոյց տալու համար իր
հայրը կուրցնող իշխանին թէ ինչ որ
իր անարգանք կատարուեցաւ իր հօրը
դէմ (կուրացում) ինք պատիւ մը կը
համարէ, որովհետեւ նախ ինք այլեւս
ո՛ր եւ է հանդիպում չ'ունենար իր հայ-
րը կուրցնող իշխանին հետ, եւ յետոյ
այդ իշխանը իբր պատիւ եւ ոչ իբր ա-
նարգանք կուրցնել տուած է Քեօօղլուի
հօր աչքերը: Զ'ըսուի ալ թէ իր հայրը
«կոյր» մակդիրը կը կրէր:

Մեզի կը թուի որ անուան փոփո-
խութիւնը միջոց մըն է մեր ենթադրած
Ռուշանի կամ Քեօօղլու Ռուշանի վէ-

(51) Զանազան խմբագրութեանց մէջ
այս անունը ուրիշ ձեւեր ալ ունի (Ռէն-
նում - Քեօօղլու - Ռուշան, Ռէնրու -
պէյ - Ռուշան, Իրիշուան Ալի) (Բ. Նաի-
լի, էջ 42): Ուշագրաւ է որ, հերոսը
պարսկական անուն մը կը կրէ եւ ո՛չ բը-
ֆական, ինչպէս պիտի էր ըլլալ եթէ
դիւցադնավէպը ունենար թիւրքմէն ծա-
գում մը:

պերուն միացումը կատարելու համար
պատմական Քեօօղլուի վէպին հետ: Ը-
սինք որ Ռուշան-Արշակի վէպը պէտք է
որ ի սկզբան անջատ եղած ըլլայ Քեօ-
օղլուի վէպէն, բայց երբ այս վերջինը
մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ,
եւ կամ երբ պէտք զգացուեցաւ Քեօօղ-
լուի հերոսներուն անդթութիւնները ե-
թէ ոչ արդարացնել զէթ չքմեղացնել,
իր արդար վրէժխնդրութիւն մը անոր
հօրը դէմ կատարուած անիրաւութեան,
աշուղները անոր միացուցին Ռուշանի
կամ Ռուշան-Քեօօղլուի վէպը, քանի
որ Ռուշան ալ «Քեօօղլու» մըն էր կամ
արդէն այդ անունը կը կրէր եւ անի-
րաւօրէն կուրցուած մարդու մը դա-
ւակն էր: Երկու վէպերուն միացումէն
վերջ ալ եւս դիւրաւ եւ անդրադարձ
իրարու հետ ձուլուած եւ շփոթուած
են երկու վէպերուն հերոսները: Երբ
Ղ. Աղայեանց կը գրէ թէ «աւանդութիւն
կայ որ Ռուշանի հայրը քեօր չի եղել...
այլ խոյր կամ խոռ, որ մի Հայ է եղել
Խոռխոռունեաց ցեղից... եւ նրա խոռ
անունը աղաւաղուել դառնել է քեօ»,
ըստ երեւոյթին երկու վէպերուն ձուլ-
ման մասին հայկական վերջուշումի մը
արձագանքը կ'ըլլայ: (53)

Ուշագրաւ է որ այն դէպքերը ոչ
տեղի կ'ունենան երբ «Քեօօղլու» կո-
չուած հերոսը տակաւին «Ռուշան»
անունը կը կրէ, կամ երբ անունը նոր փո-
խած է, կը դառնայ Արշակի վէպին մէջ,
բացի Պոլու փաշայի վրանին տակ ան-
ցած տեսարանէն, որ չէր կրնար պատ-

(52) Անդ, էջ 13, ծան.:

(53) Ինչպէս ծան. 47ի մէջ ըսինք,
Ռուշան տարբերակի մը մէջ կը կրէ ար-
դէն Քեօօղլու Ռուշան անունը:

մական Բեօոզլուի գործունէութեան սկզբնական շրջանին մէջ տեղ գտնել:

Արշակի վէպը պէտք է մաս կազմած ըլլայ այն ժողովրդական գիւցադնովէ-պին, որ կազմուեցաւ Արշակի անձնապահութենէն վերջ Պարսից եւ Հայոց միջեւ ծագած երկարամեայ պատե-րազմներու միջոցին (54) եւ երկար ա-տեն իր գոյութիւնը պահեց Հայոց մէջ: Եթէ ընդունուի որ Բեօոզլուի գիւցադ-նովէպին մէկ մասը սերած է Արշակի վէպէն, պէտք է ընդունիլ նաեւ թէ այս վերջինը իր գոյութիւնը պահած է առ-նուազն մինչեւ ԺԶ. դար: Մ. Աբեղեան կը դրէ թէ ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն կազ-մուած են նոր վէպեր, մասամբ Հայերու ձեռքով, Բեօոզլուի, Շահ Իսմայիլի եւայլնի մասին: Աբեղեան իր այս հա-ւաստումը արդարացնելու համար ունի փաստ չէ տուած, բայց այսու հանդերձ հայ ժողովրդական վէպին խորագէտ ծանօթ իրեն նման գիտնականի մը այս վկայութիւնը կ'արժէ ի մտի ունենալ:

Պ. Պորաթաւ հայ աշուղներու ազդե-ցութեան կը վերադրէ Հայոց յաճախա-ղէպ յիշատակութիւնը Բեօոզլուի տես-թանին մէջ (հայ վաճառականին դրուա-քը, Քիւէլ Համդա, որ Էրմէնի Համդա ալ կը կոչուի, Կեսարիոյ վարդապետ-ները): Այս յիշուած գրուածները կրնան իրական դէպքերու արձագանգը ըլլալ: ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն, հայ վաճառա-կանները ու կարաւանները կ'երթեկէին Պարսկաստանի եւ Փոքր Ասիոյ միջեւ եւ կրնան ենթարկուած ըլլալ ձեւաւորման: Հայ մը կամ մահմետականացած Հայ մը կըր-նայ Համդայի դերը կատարած ըլլալ:

Ըստ Տոքթ. Ռիզա Նուրի, գիւցադ-նովէպին տարբերակներէն մէկուն մէջ Այվազ ալ Հայ մըն է, եւ Պ. Ա. Սազըղ-

եան կը հաղորդէ թէ Կեսարիոյ շրջանին մէջ ալ Այվազ իբր հայ ճանչցուած է: Եթէ հայ աշուղները ազդասիրաբար Հա-յերու պատուաբեր դերեր վերադրել ու-զած ըլլային, ինչպէս կը թուի խորհիլ Պ. Պորաթաւ, Այվազը իբր Հայ ներկա-յացներ, որովհետեւ Այվազ չատ ալ պա-տուաբեր տիպար մը չէ:

Մեր զգացումը այն է որ թուրքերէն լեզուով պատմուած գրոյցներու եւ վէ-պերու մէջ հայ հերոսներու գոյութիւնը արդիւնք չէ հայ աշուղներու ազդեցու-թեան, այլ հայկական եւ թրքական զը-րոյցներու ձուլման, զոր հայ աշուղները կատարած են: Ստիպուած ըլլալով երգել թրեւս ԺԲ. դարէն սկսեալ, մահմետա-կաւ արքունիքներու մէջ կամ աւաղա-նիւն առջեւ, հայ աշուղները բնականա-բար պիտի փոխէին հին հայկական վէ-պերու հերոսներուն անունները, եւ ի-րենց ունեւորներուն ծանօթ երկիրն-րուն, միջավայրին եւ հերոսներուն պի-տի պատշաճեցնէին իրենց երգերուն բո-վանդակութիւնը: Այս պարագաներուն մէջ ունի նշանակութենէ զուրկ է որ Ար-շակի վէպը հայերէն լեզուով պահուած չըլլայ: Հայերէն ոմանց թրքախօս ըլլա-լէն չի հետեւի թէ այդ Հայոց նախնիքը հայերէն չէին խօսեր: Պոլսոյ, եւ թե-րեւս ուրիշ քաղաքներու մէջ ալ, Կա-ղանդի առաւօտը թուրք սիմիթներ ալ օրուան համար մասնաւորապէս պատրաստուած սիմիթներ կը ծախէն «Գուշար, գումրուլար, եէնի պուղտայ

(54) Փրոֆ. Բ. Աբեղեան գայն կը կո-չէ «Պարսից պատերազմի», ուրիշներ «Մամիկոնեանց» վէպ (Տես Սասնա Ծռեր, Ա. Խատար, Յերեվան, 1936, էջ ԺԶ-11-ԺԳ-13, ինչպէս նաեւ Մ. Աբեղեան, Հայ ժողովրդական վէպը, Թիֆլիս 1908):

քէպապը» սրտալու, այսինքն «Թուռն-նե'ր, աղանինե'ր, նոր ցորենի' խորո-ված»: Թերեւս այս թուռնները եւ ա-ղանինները Հայոց մէջ Վարդապետին թոցուած աղանիններն են, եւ «նոր ցո-րենի խորովածը» նախատրեան տօնե-րուն հետ կապ ունի: Բայց ամէն պարա-գայի մէջ անոնք ոչ թէ թրքական, այլ փոքր-ասիական ժողովուրդներու հին տօնախմբութեանց պարավորակներն են:

9. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մեր վերլուծումներուն եւ վարկած-ներուն համաձայն այժմ Բեօոզլուի տէքստն անունով ծանօթ գիւցադներ-զութիւնը

ա.) Կազմուած է Կովկասի եւ Փոքր-Ասիոյ մէջ եւ անկախ է Կասպից Ծովէն դէպի արեւելք նոյն անունով գոյութիւն ունեցող գիւցադներգութիւններէն, որոնց հերոսը համպէս տարբեր է Բեօոզլուի անձնաւորած տիպարէն:

բ.) Գոյութիւն ունեցած է Բեօոզլու անուն աշուղ մը, որ ապրած է ԺԶ. ԺԷ. դարուն եւ միացած է ձեւալիններուն:

գ.) Այս Բեօոզլու աշուղը պատմած ու երգած է իր եւ ընկերներուն քաջա-գործութիւնները, ինչպէս նաեւ ասպա-տակային ուրիշ արարքներ:

դ.) Իր տէսթանը դարերու ընթացքին, մինչեւ գրեթէ մեր օրերը, կրած է յա-ւելումներ:

ե.) Ինք անձնաւորած է բազմաթիւ հերոսներ, եւ իրեն վերադրուած են ա-րարքներ, որոնց ինք մասնակից չէ ե-ղած եւ զորս չէ պատմած:

զ.) Իր տէսթանը ո'չ թէ իր անձին մասին պատմածներուն, այլ իր պատ-մած ու երգած դէպքերուն տէսթանն է,

զրուցային տարրերու հետ խառնուած:

է.) Տէսթանին մէջ մուտ գտած է Հա-յոց Արշակ Բ. Թաղաւորին վէպէն մաս մը: Արշակ առած է Ռուշան կամ Բեօ-ոզլու-Ռուշան անունը:

ը.) Արշակի վէպը կրնայ կազմուած ըլլալ հայկական հողի վրայ: Ամէն պա-րագայի մէջ, մինչեւ այսօր անոր նմա-նող աւելի հին վէպ մը չէ գտնուած: Այսպէս, թուրքերէն լեզուով պատմուած գիւցադներգութեան մը մէջ պահուած է հայ Թաղաւորի մը վէպին մէկ մասը:

թ.) Երկու վէպերուն ձուլումը կա-տարուած է ամենայն հաւանականու-թեամբ հայ աշուղներու կողմէ:

Շարաթաթերթի մը սահմանները թու-լատու չէին որ այս աշխատութեան ինչ ինչ մասերը աւելի ընդլայնէին: Բայց կը կարծենք որ ըսինք ինչ որ էական էր եւ ձեռնհասներուն կը մնայ այժմ դատել թէ մեր վերլուծումները ո'րքան ճիշդ են եւ մեր վարկածները՝ ո'րքան հաւանա-կան:

Վերջացնելէ առաջ պարտք կը համա-րինք մեր շնորհակալիքը յայտնել նախ «Ապագայ» ի խմբագրութեան, որ այսքան ընդարձակ գրութեան մը տեղ տուաւ իր էջերուն մէջ, յետոյ Բրոֆ. Ն. Աբունցի եւ Պ. Արմենակ Սաղրեանի, ինչպէս նաեւ քանի մը բարեկամներու, որ աղբիւր մը մատնանշելով, տեղեկութիւնք մը հաղոր-դելով, հաղուադիւտ գիրք մը հայթա-թելով կամ Թարգմանութիւն մը կատա-րելով իրենց աջակցութիւնը չզլացան մեզի:

Բայց հարկ կ'ա՞յ ըսելու որ առանց Պ. Ժորժ Տիւմէզիլի եւ Պ. Բերթեւ Նալի Պորաթաւի ուսումնասիրութեանց այս աշխատութիւնը, նոյն խոյ իր ներկայ անկատար ձեւով, չէր կրնար պատրաս-տուիլ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

1.- Խոժըռյի զերբը Փրանսերէնի
թարգմանուաւ Alexandre Chodzko
et Adolphe Breulier, *Aventures et Im-
provisations de Kourogrou* (Revue de l'O-
rient, 1855-1857).

2.- Ղ. Աղայեանց Քեօօղլուի մասին
գրած է Աղբիւրի մէջ (առաջին մասը՝
1887ի 4րդ թիւին մէջ) :

3.- Պ. Ա. Ալպոյաճեան (Պատմութիւն
Հայ Կեսարիոյ, էջ 603-4) Քեօօղլուի
տէսթանին հերոսը նոյնացուցած է Դաւ-
րիթեցիի յիշած աշուղին հետ :

4.- Քեօօղլուի կեանքին եւ բանաս-
տեղծութեանց մատենագիտութեան վը-
րայ, զոր հրատարակած է Պ. Պորաթաւ,
աշխատութեան ընթացքին յիշուած քանի

մը զերբերէն զատ, աւելցնել հետեւաւ-
ները ըստ Պ. Թ. Ջաքարեանի (Աղբիւր,
1889ի 4րդ թիւ) :

ա.- Քաւազ թերթ, 1846, թիւ 39 :

բ.- Աթէշէսքվէննիա Զափիսփի, 128-
129 հատոր (Օչէրփի Զափատնալօ զա-
Քաւազիա յօդուածին մէջ) :

գ.- Սալրէմէննիք, հատոր 59, թիւ
10, բաժանում 4, էջ 48-54 :

դ.- Սըն Աթէշէսքվա, թիւ 10-16 :

5.- Պորաթաւ Պ. Բերթեւ Նալիլի մա-
կանունն է : « Քեօօղլու Տեսթանը »-ն
հրատարակուած է Բերթեւ Նալիլի անու-
նով, որով զերբը յիշուած է միշտ այս
վերջին անունով :

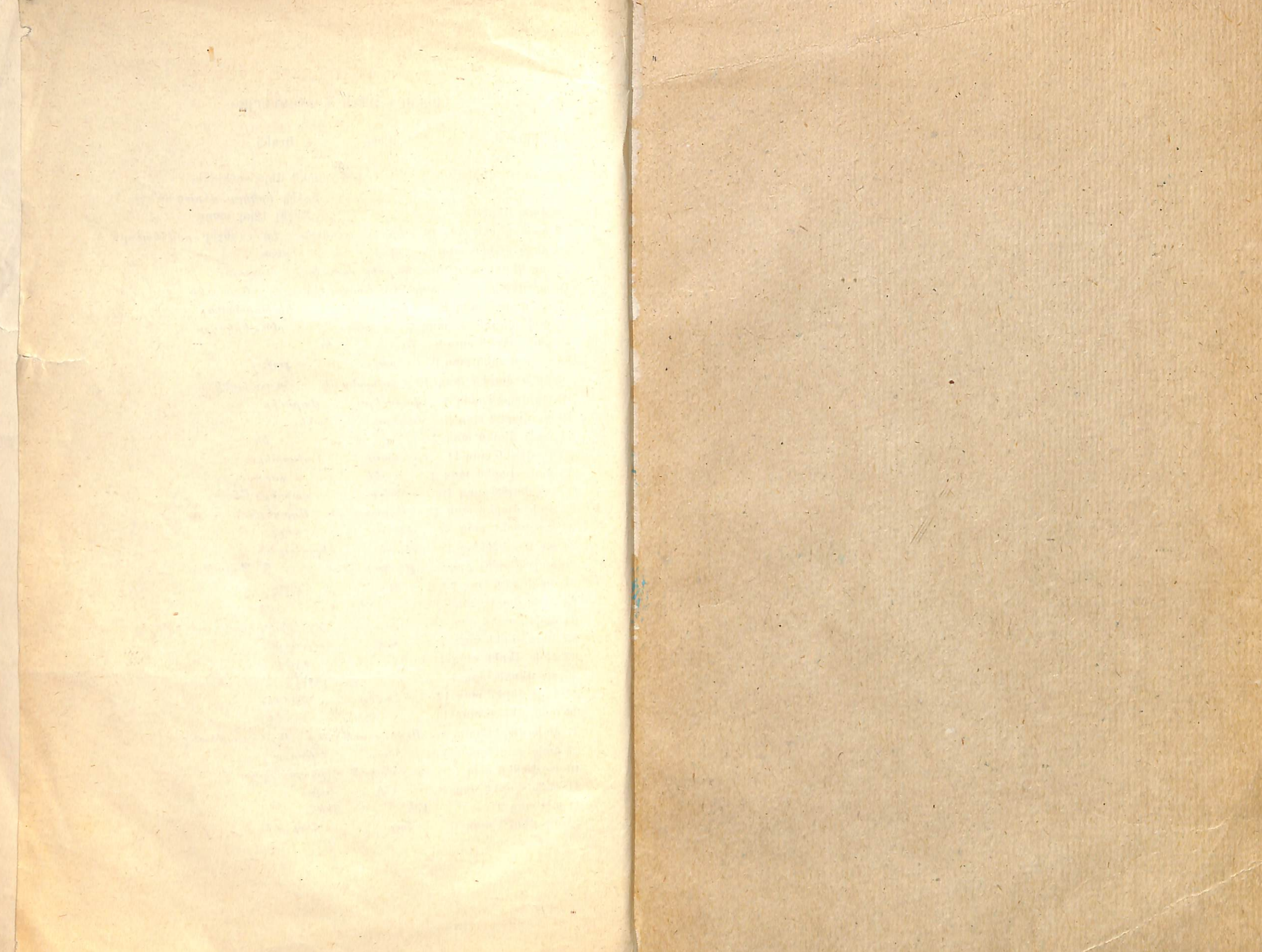
ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

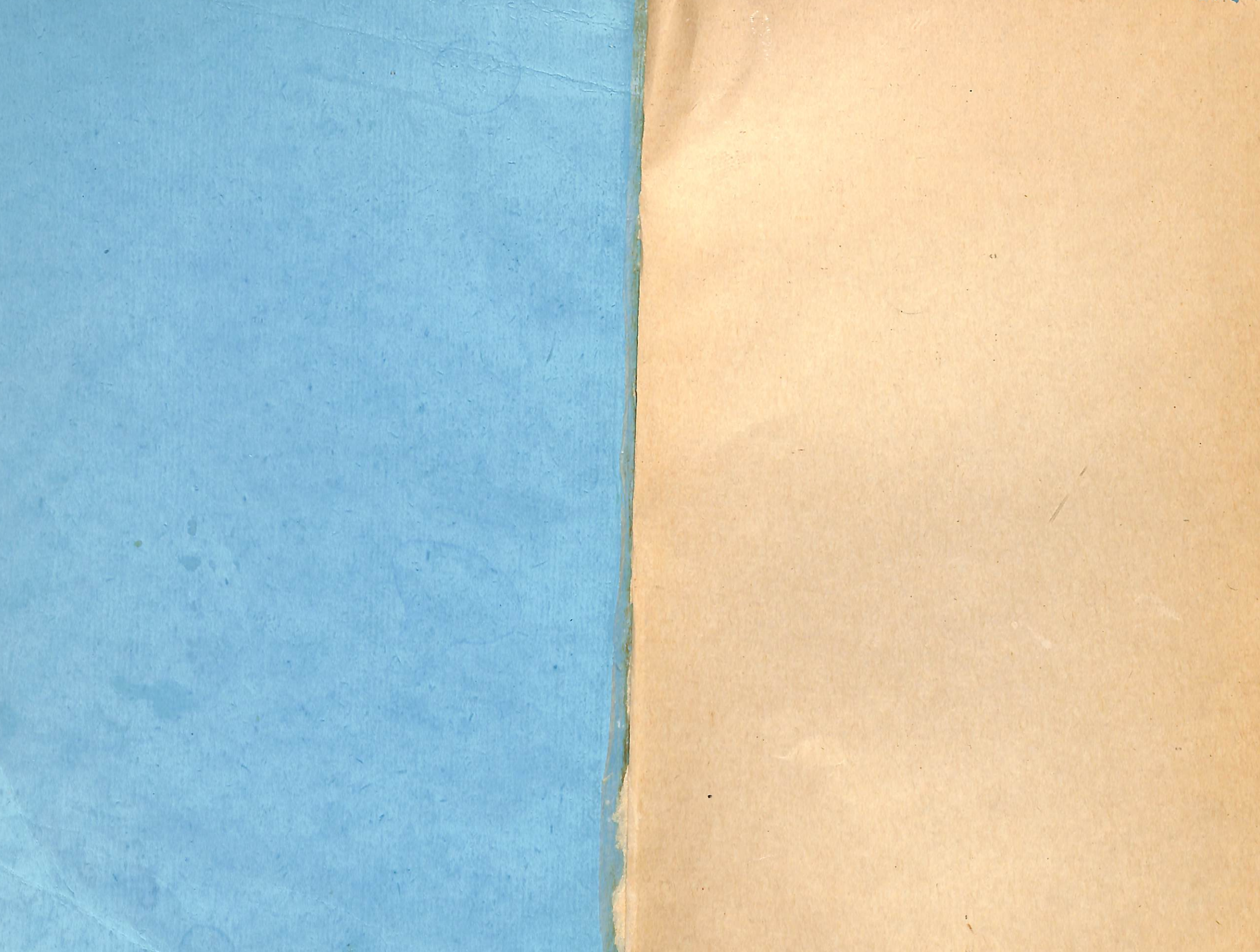
Էջ	Սկսկ	Ուղիղ
7 աջ սիւնակ, տող 7	Աղբյւրէյճան	Աղբյւրէյճան
8 ,, ,, տող 16	Կոռւի	Կոռւի
10 ,, ,, վարէն երբորդ տողը պէտք է բլլայ չոր- բորդ տող, եւ չորբորդը՝ երբորդ		
11 ձախ ,, տող 23	գործածէ: գործածէ գրոյցը եւ պատմական դէպքերը:	
13 ,, ,, ջնջել սիւնակին մէջ գետնադաւած վերնագիրը		
13 ,, ,, տող 32	ուրիշին	ուրիշին
14 ,, ,, տող 13-14	Անդրանիկ	Անդրովիկ
14 ,, ,, ջնջել վարէն երկրորդ եւ երրորդ տողերը		
15 ,, ,, տող 12	հակառակ	հակառակ
17 ձախ ,, տող 24	ջնջել ճորտ բառը	
18 ,, ,, տող 25	ջնջել ճորտ բառը	
28 ձախ ,, տող 14	կը զնեն խնձոր	կը զնեն միրգ, խնձոր
21 ,, աջ ,, տող 23	գրոյցները	գրոյցները
23 ձախ ,, վերջին տող	չէկ	գորշ
24 աջ ,, տող 25 եւ 26	չէկ	գորշ
28 աջ ,, տող 21	յատկանշը	յատկանիշը
32 ձախ ,, 32րդ տողէն վերջ աւելցնել՝ իւր տիրոջ կամ գերիշխան թագաւորին		
32 աջ ,, ջնջել երկրորդ տողը		
Ամէն տեղ Պարսթաւի տեղ կարդալ Պորսթաւ		

ԾԱՆ.- Այս աշխատութեան առաջին 32 էջերը տպա-
գրուած են Պ. Խ. Մաքիկեանի տպարանին մէջ, իսկ
33 - 45 էջերը՝ Պ. Բ. Թօփալեանի Արաքս տպարանին
մէջ: Տպագրութիւնը աւարտած է 1939 Հոկտեմբերին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԱՆԿ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐՈՒ

Էջ	Սիւնակ	Սլոյալ	Ուղիղ
8	ձախ վերէն	7րդ տողէն վերջ աւելցնել <i>իրենց երկիրը վերադառնալ</i>	
8	ձախ վերէն	Ջնջել 12րդ տողը	
8	ձախ վերէն տող 19	<i>էին, որովհետեւ</i>	<i>էին: (ջնջել որովհետեւը)</i>
9	ձախ վարէն տող 2	<i>քէօր</i>	<i>քեօւ</i>
12	աջ վերէն տող 21	<i>Պարսից բանակը</i>	<i>զայն</i>
16	աջ վերէն տող 19	<i>Շապուհին</i>	<i>Շապուհի</i>
17	աջ վարէն տող 17	<i>կը ջանայ</i>	<i>կը խոստանայ</i>
18	ձախ վերէն տող 7	<i>քէն,</i>	<i>քէն, երկուքը</i>
19	ձախ վերէն տող 8	<i>եւ</i>	<i>եւ</i>
19	ձախ վարէն տող 9	<i>քաջ:</i>	<i>քաջ,</i>
9	ձախ վարէն տող 12	<i>աշտանակի</i>	<i>աշտարակի</i>
19	աջ վարէն տող 4	<i>վարուելու</i>	<i>վարուիլ</i>
19	աջ վարէն տող 5	<i>մանկու</i>	<i>մանկ</i>
21	ձախ վերէն տող 2	<i>է</i>	<i>են</i>
23	աջ վերէն տող 11	<i>նախտեւ</i>	<i>նախատել</i>
23	ձախ վարէն տող 1	<i>չէկ</i>	<i>զորչ</i>
23	աջ վարէն տող 19	<i>զանոնք:</i>	<i>զանոնք: Յետոյ</i>
24	ձախ վարէն տող 13	<i>Սղրդայճան</i>	<i>Սղրդէյճան</i>
24	աջ վարէն տող 8	<i>չէկ</i>	<i>զորչ</i>
24	աջ վարէն տող 18	<i>սիրած</i>	<i>սիրահարած</i>
28	ձախ վարէն տող 5	<i>թէ Պարաթաւ</i>	<i>Պ. Պորաթաւ</i>
23	աջ վարէն տող 13	(31)	ջնջել
23	ձախ վարէն տող 13	29ր	30ր
34	ձախ վարէն տող 15	<i>մը</i>	<i>մը (ընդօրինակուած 1593ին)</i>
35	ձախ վերէն տող 5	<i>այն</i>	<i>այս այն</i>
35	ձախ վերէն տող 11	եւ 12	ջնջել
35	աջ վերէն տող 1 - 3		ջնջել
36	ձախ վերէն տող 17	<i>Համեր</i>	<i>Համեր</i>
36	ձախ վերէն տող 11	(38)	(39)
37	ձախ վարէն տող 8	<i>Ուղեւորութեանց</i>	<i>Ուղեգրութեանց</i>
37	ձախ վարէն տող 1	<i>խօսք</i>	<i>խօսքը</i>
40	աջ վարէն տող 13	<i>սլատմական</i>	<i>սլատահական</i>
41	ձախ վարէն տող 3	47ր	51ր
41	ախ տող 3	47ր	51ր
42	աջ վերէն տող 6	<i>Հայ</i>	<i>Հայ չէին</i>

56. 664